

2021-yil

2020 - 2021 – O‘QUV YILIDA O‘RTA TA‘LIM
MAKTABLARINING

10 - SINIF O‘QUVCHILARI GEOGRAFIYA FANIDAN
MUSTAQIL SHUG‘ULLANISH UCHUN

IMTIHON JAVOBLARI

GEOGRAFIYA

10 - SINIF

1-BILET

1. Geografiya fanlari tizimi va uning tarkibi.

Ma'lumki, geografiya eng qadimgi fanlardan biri bo'lib, o'rganadigan hodisalarning doirasi juda keng. Dastlab, 5-sinfda Siz geografiya yaga "Yer yuzi tabiati, aholisi va inson xo'jalik faoliyatini o'rganuvchi fan" deb berilgan ta'rif bilan tanishgansiz. Keyinchalik geografiya fanining o'rganish obyekti geografik qobiqlik ekanligini ham bilib oldingiz.

Geografik qobiqlik sayyoramizdagi eng yirik geotizim, ya'ni Yerning qattiq (litosfera), suv (gidrosfera), havo (atmosfera) hamda hayot (bio-sfera) qobiqlarining o'zaro tutashuvi va ta'siri doirasida vujudga kelgan va rivojlanayotgan juda murakkab yaxlit tabiiy tizimdir. Aynan geografik qobiqlik insoniyatning yashash va ishlab chiqarish faoliyati muhiti, tabiiy resurslarning asosiy manbai hisoblanadi. Geografik qobiqlik, o'z navbatida, bir-biri bilan bog'langan ko'plab katta-kichik tabiiy geografik birliklarga, ya'ni quruqlik va suvlik, materiklar va okeanlar, tabiiy geografik o'lkalalar, tabiat zonalari, provinsiyalar, tabiiy geografik okruglar va hokazolarga bo'linadi hamda bularning barchasi geografiya fani tomonidan har tomonlama tadqiq etiladi. Shuningdek, geografiya jamiyatning tarixiy rivojlanishi mobaynida paydo bo'lgan hududiy tuzilmalar – mamlakatlar, viloyatlar, shahar va qishloqlarni ham o'rganadi.

Geografik qobiqlik va uning tarkibiy qismlaridagi voqea-hodisalarni boshqa fanlar ham o'rganadi, lekin aynan geografiya bu obyekt va jarayonlarni o'zaro bog'liqlikda, ma'lum hudud chegaralarida bir butunligicha tadqiq etib, hududlar va butun Yer yuzi haqida yaxlit kompleks ilmiy tasavvurni shakllantiradi. Geografiya fan sohosi sifatida tarkib topgandan buyon, ayniqsa, hozirgi davrda, uning uchun tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik masalalari katta ahamiyat kasb etadi. Demak, zamonaviy sharoitda geografiya – geografik qobiqlik ichidagi tabiiy hamda ijtimoiy jarayon, hodisa va obyektlarni o'zaro aloqadorlikda va bir butunlikda, ma'lum makon va zamonda o'rganadigan fan bo'lib rivojlanib kelmoqda.

2. «Demografik portlash» va «Eksklav» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

So'nggi yillarda aholishunos olimlar «demografik portlash»ga nisbatan deyarli nihoyasiga yetib borayotgan jarayon sifatida baho berayotgan bo'lsalar-da, Afrika va Osiyoning bir qator davlatlarida aholining yillik tabiiy ko'payish darajasi hali ham yuqori darajada kuzatilmoqda. Shu bilan birga jahonning rivojlangan davlatlarida tabiiy ko'payishning manfiy holati – demografik inqiroz yoxud depopulyatsiya (tug'ilishning o'limga nisbatan pastligi) yuzbermoqda. Bu holatni hozirgi kunda Yevropaning turli davlatlarida (masalan, Germaniya, Ukraina, Serbiya va b.)kuzatish mumkin

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan to'laligicha Grinvich meridianidan g'arbda joylashgan Yevropa davlatlarini ko'rsating. Bu davlatlar Yevropaning qaysi subregionlarida joylashganini ayting. Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birortasining geografik koordinatalarini aniqlang.

2-BILET

1. Dunyo aholisi sonining o‘shishi. Demografik o‘tish nazariyasi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi demografik vaziyat.

XIX asrgacha dunyo aholisining soni ancha sekin o‘shib, 1820-yilga kelib 1 milliard kishiga yetdi. Bu jarayon aholining tabiiy o‘shishi pastligi bilan belgilangan edi, chunki o‘tgan tarixiy bosqichlarda ham tug‘ilish, ham o‘lim ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lib, ular orasidagi farq juda kichik darajada edi. Lekin 1 milliarddan 2 milliardgacha ko‘payish uchun insoniyatga birmuncha kamroq vaqt, ya‘ni 107 yil kerak bo‘ldi (1820–1927-yillar orasi). Keyingi yillarda dunyo aholisi soni yanada tezroq o‘shib bordi. 1960-yilga kelib dunyo aholisi 3 milliard kishiga yetdi. 1975-yilga kelib 4 milliard kishi, 1987-yilda 5 milliard kishi, 1999-yilda 6 milliard kishi, 2011-yilga kelib esa 7 milliard kishiga teng

bo‘ldi. 2017-yil holatiga jahon aholisi soni 7,5 milliard kishi atrofi da va o‘shishi davom etmoqda.

2. «Geoid» va «Qor chizig‘i» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geoid (yunocha ge – Yer, idos – ko‘rinish, qiyofa, ya‘ni “Yer ko‘rinishida”, “Yerga o‘xshash” ma‘nolarini bildiradi) – Dunyo okeani suv sathining tinch va muvozanat holatida turganidagi sathiy yuza va ushbu yuzani quruqliklarning tagidan farazan davom ettirganda hosil bo‘lgan qabariq yuza. Bu yuza hamma joyda og‘irlik kuchi yo‘nalishiga perpendikulyar bo‘ladi.

Qor chizig‘i – tog‘lardagi shunday chegaraki, undan balandda qor yil bo‘yi erimay turadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma‘muriy xaritasidan birdaniga uchta davlatga chegaradosh bo‘lgan viloyatlarni ko‘rsating. Ularning qaysi biri ekvatorga yaqinroq joylashgan? viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

3-BILET

1. Yerning shakli va uning geografik oqibatlari.

Yerning shakli va o‘lchamlarining geografik ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- Yerning sharsimon shakli quyosh nurlari tushish burchagining ekvator dan qutblarga tomon qonuniyatli o‘zgarib borishiga sabab bo‘ladi.

Bu esa geografik zonallik qonuniyatini yuzaga keltirgan;

- Yerning sharsimon shakli moddalarni bir joyga to‘playdi va quyuqlashtiradi.

Natijada moddalar siqiladi va zichlashadi, ichki qismi- da turli zichlikka ega qobiqlar hosil bo‘ladi. Yerning qobiqli tuzilishi uning asosiy xususiyatidir;

- Yer yuzasi, jumladan, geografik qobiqning dumaloq (sharsimon) shakldaligi makonning bir butun va cheksizligini ta'minlaydi;
- Yerning haqiqiy shakli – geoidning shardan og'ishi Yer ichida-gi moddalarining muvozanatga intilishi tufayli yer po'stida ko'tarilishlar va cho'kishlar, yer yoriqlari yuzaga kelishiga, oqibatda relyefning o'zga rishiga sabab bo'ladi. Relyef va tektonik harakatlar geografik qobiqda azonallik qonuniyatini yuzaga keltiruvchi omillardir.

2. «Yonbag'ir ekspozitsiyasi» va «Deflyatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Yonbag'ir ekspozitsiyasi – tog' va tepalik yonbag'irlarining ufq tomonlariga, quyosh nurlari tushadigan tomonga nisbatan joylashuvi. Masalan, yonbag'ir janubga qaragan bo'lsa janubiy ekspozitsiya bo'ladi. Balandlik mintaqalanishi kenglik zonalligi (tabiat zonolari) bilan chambarchas bog'liq. Balandlik mintaqasi tog'ning etagi qaysi tabiat zonasida joylashgan bo'lsa o'sha tabiat zonasidan boshlanadi. Masalan, O'zbekiston mo'tadil mintaqa cho'l tabiat zonasida joylashgani uchun tog'larning aksariyatida birinchi balandlik mintaqasi cho'l hisoblanadi. So'ngra adir (tog' cho'l-dasht va quruq dasht), tog' (tog'-o'rmon), yaylov (tog'-dasht va tog' o'tloq dasht) va nihoyat glyatsial-nival (muz-qor, sovuq) balandlik mintaqalari almashinib keladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Sharqiy Osiyo davlatlari va ularning poytaxtlarini ko'rsating. Ushbu subregion davlatlari poytaxtlaridan qaysi biri ekvatoridan eng uzoqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik oordinatalarini aniqlang.

4-BILET

1. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda sanoat va transportning rivojlanishi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Hattoki, 2008–2009 yil-larda ro'y bergan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ham O'zbekiston milliy iqtisodiyotining o'sish sur'atlari bo'yicha dunyo mamlakatlari ichida eng yuqorilaridan biri bo'ldi. 2010-yildan buyon

O'zbekiston YIMning yillik o'sish sur'atlari 8 foizdan past bo'lmagan darajada qayd etilmoqda. Jahon hamjamiyati ekspertlari tomonidan tan olingan bu ijobiy natijalar zamirida respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ulkan salohiyati hamda mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga o'tishning "o'zbek modeli" asosida bosqichma-bosqich ravishda amalga oshirilayotgan aniq maqsadlarga yo'naltirilgan islohotlar yotadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo doirasida tranzit imkoniyatlari qulay iqtisodiy-geografik o'ringa ega bo'lib, subregion davlatlarining o'zaro integratsiyalashuvida juda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, respublikamiz ko'p tarmoqli milliy iqtisodiyotning shakllanishi va rivojlanishi uchun ulkan imkoniyatlarni yaratadigan tabiiy boyliklariga

ega. Eng avvalo, davlatimizning mineral-resurs salohiyati alohida e'tiborga sazovor. O'zbekiston hududida jami 120 ga yaqin turdagi foydali qazilmalarning 2700 ta konlari topilgan. Jumladan, O'zbekiston jahon mamlakatlari orasida oltin zaxiralari bo'yicha 4-o'rin, uran bo'yicha 7-o'rin, molibden bo'yicha 8-o'rin, mis bo'yicha esa 10-o'rinda tura-

di. Yoqilg'i-energetika resurslari ichida tabiiy gaz eng katta ahamiyat- ga ega bo'lib, uning zaxiralari bo'yicha O'zbekiston dunyoda 14-o'rin egallaydi. Noruda qazilma boyliklar bo'yicha kaliy tuzlari va fosforitlar qazishda dunyoda yetakchi o'rinlaridan birida turadi. Turli foydali qazilmalarning yirik konlariga, asosan, Navoiy, Toshkent, Qashqadaryo, Buxoro viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi boy hisoblanadi. Demak, mineral resurslarning ulkan zaxiralari yurtimizda rangli metallurgiya, yoqilg'i, kimyo va qurilish materiallari sanoatini rivojlantirishga keng imkoniyatlar yaratadi

2. «Geografik qobiq» va «Eroziya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geografi k qobiqning mohiyati shundaki, faqat undagina suv uch xil holatda uchraydi, hayvonlar va o'simliklar yashaydi, tuproq qoplami hosil bo'ladi, turli tog' jinslari va relyef shakllari vujudga keladi, quyosh energiyasi to'planadi va xususiyatlarini o'zgartiradi. Eng asosiysi, hayot mavjud, kishilik jamiyati faqat shu qobiqda paydo bo'lib yashamoqda va rivojlanmoqda.

Geografi k qobiq juda murakkab tuzilgan bo'lib, unda 3 tarkibiy tuzilish darajalari ajratiladi: geokomponentli, geosferali, geotizimli.

Geokomponentli eng sodda tuzilish darajasi. Geokomponentlar yer yuzidagi bir xil holatdagi (qattiq, suyuq, gazsimon) moddalardir. Bular tog' jinslari, tuproq, suv, havo, o'simlik va hayvonlar.

Geosferali tuzilish bitta geokomponentdan tashkil topgan geosferalar- dan iborat. Geosferalar geografi k qobiqning vertikal tuzilishini belgilaydi, ular solishtirma og'irligi bo'yicha vertikal tabaqalanib joylashgan: litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosfera. Litosfera, gidrosfera va atmosfera deyarli bir xil moddalardan tarkib topgan va uzluksiz, yaxlit qobiqni hosil qiladi. Biosfera esa tirik moddalar tarqalgan qobiq bo'lib, yaxlit qobiq hosil qilmaydi. U boshqa qobiqlar tarkibiga kiradi va yuqorida aytilgan qobiqlarning tutashgan joyida yupqa qatlanni hosil qiladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Skandinaviya davlatlarini ko'rsating. Ushbu davlatlarning poytaxtlaridan qaysi biri ekvatoridan eng uzoqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

5-BILET

1. Yerning Quyosh va o'z o'qi atrofidagi harakati, ularning geografik oqibatlari.

Yer Quyosh atrofi da soat miliga teskari yo‘nalishda o‘rtacha 29,8 km sekund tezlik bilan 934 mln km bo‘lgan orbitani 365 sutka 6 soatda to‘la bir marta aylanib chiqadi. Yer orbitasi (Quyosh atrofi da ayla nish yo‘li) ellips shaklda. Shuning uchun Quyosh bilan Yer orasidagi maso- fa doim o‘zgarib turadi. Yer orbitasining Quyoshga eng yaqin nuqtasi

– perigeliy deyiladi. Bu nuqtada Yer va Quyosh orasidagi masofa 147 mln km ga teng. Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afeliy deyilib, Yer bilan Quyosh ‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi. Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/sekund) aylanadi. Buning oqibatida Quyosh Shimoliy yarimsharga 186 kun, Janubiy yarimsharga esa 179 kun nur sochadi. Lekin bu Yerga keladigan issiqlikning miqdoriga ta’sir qilmaydi. Yer orbitasining aylanaga yaqin ellipsligi tufayli Yerga keladigan issiqlikning miqdori o‘zgarmay- di, ya’ni doimiydir. Shu sababli Yer yuzida doimiy issiq sharoit yuzaga kelgan. Yerning Quyosh atrofi da aylanishining geografi k oqibatlari: yil

fasllari hosil bo‘ladi, kun va tun davomiyligi o‘zgaradi, Quyosh turishi nuqtalari (22 iyun, 22 dekabr) hamda bahorgi va kuzgi tengkunliklar (21 mart, 23 sentyabr) bo‘ladi, Quyosh Shimoliy yarimsharga 1 hafta ko‘proq nur sochadi, yorug‘lik mintaqalari hosil bo‘ladi, doimiy issiq- lik sharoit qaror topadi, musson shamollari paydo bo‘ladi, umuman, geografi k qobiqda yillik ritmiklik qonuniyati yuzaga keladi.

2. «Migratsiya» va «Madaniy landshaft» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Madaniy landshaft – jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, xususiyatlari inson tomonidan ilmiy asosda va oqilona o‘zgartirilgan geotizim. Hozirgi vaqtda eng katta migratsiya to‘loini rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga tomon yo‘nalgan (8-rasm). Bunda eng ko‘p xorijiy migrantlarni AQSH qabul qiladi. Oxirgi yillarda bu davlatdagi immigrantlar soni 45 mln kishidan oshgani qayd etilgan. G‘arbiy Yevropa davlatlari orasida esa eng ko‘p immigrantlar Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiyaga kelgan. Bu davlatlarning har birida 7–10 mln immigrant yashamoqda. G‘arbiy Yevropaga immigrantlar ning asosiy qismi Janubi-g‘arbiy va Janubiy Osiyo, Shimoliy Afrika hamda Sharqiy Yevropa davlatlaridan bormoqdalar. Boshqa rivojlangan davlatlardan Avstraliya, Kanada, Yangi Zelandiya, Isroil va JAR ko‘plab xorijiy migrantlarni qabul qilmoqda. Shunday ekan, barcha rivojlangan davlatlarda migratsiya saldosi (balansi) musbat hisoblanadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Qozog‘istonga chegaradosh bo‘lgan respublikamizning hududlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining markazida qolganlariga nisbatan Quyosh eng so‘ngra botadi? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

6-BILET

1. Migratsiyalar va ularning turlari. Xalqaro migratsiyalar geografiyasi.

Jahon mamlakatlarida aholi tarkibi va joylashuviga migratsiyalar katta ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya (lotincha migratio – "ko'chish") – aholining bir hududdan boshqa hududga doimiy yoki vaqtincha muddatga ko'chishi. Bitta manzilgoh ichidagi ko'chish migratsiya hisoblanmaydi. Migratsiyalar bir necha mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Hududiy

miqyosi jihatidan tashqi va ichki migratsiyalar ajratiladi. Tashqi migratsiya deganda, boshqa davlatga ko'chish tushuniladi. Ba'zida tashqi migratsiyalar materik ichidagi va materiklararo migratsiyalarga bo'linadi. Ichki migratsiya bir davlat ichidagi boshqa hududga ko'chish hisoblanadi. U, o'z navbatida, rayon ichidagi va rayonlararo migratsiyalarga bo'linadi. Muddatiga ko'ra migratsiyalar doimiy va vaqtincha turlarga bo'linadi. Vaqtincha migratsiyalar mavsumiy, vaxtali hamda mayatniksimon (tebranma 80) bo'ladi. Mavsumiy migratsiyalar ko'proq qishloq xo'jalik ishlari bilan bog'liq bo'lsa, vaxtali migratsiyalar, asosan, tabiiy sharoiti noqulay hududlardagi foydali qazilma konlarida yoki qurilish obyektlarida mehnat qilish bilan bog'liq. Mayatniksimon migratsiyalar esa shahar va uning atrofi o'rtasida kunlik va haftalik tartibda kechadi: shaharga uning atrofdagi qishloq va kichikroq shaharlardan aholi ishlashga, o'qishga va boshqa maqsadlarda, shaharliklar esa chetga, asosan, dam olish, ziyorat qilish yoki dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun tez-tez qatnab turishadi. Aholi migratsiyasiga iqtisodiy, oilaviy, etnik, diniy, siyosiy, ekologik (tabiiy) kabi omillar sabab bo'ladi. Migratsiyalar, asosan, iqtisodiy sabablar, ya'ni muayyan yashash sharoiti va ish o'rinlarini qidirish bilan bog'liq. Oilaviy migratsiyalar turli joylarda yashayotgan oila a'zolarining o'zaro birlashuvi borasida amalga oshadi. Etnik va diniy migratsiyalar deganda, ma'lum millat yoki din vakillarining boshqa davlat yoki hududga ko'chishi tushuniladi. Siyosiy migratsiyalar urush yoki siyosiy inqiloblar natijasida ro'y beradi. Ekologik migrantlar tabiiy muhitning buzilishi tufayli yashash hududini tark etadilar. Bundan tashqari, aholi migratsiyalari ixtiyoriy va majburiy, tashkillashtirilgan va tashkillashtirilmagan kabi turlarga ham bo'linadi.

2. «Nurash» va «Qo'riqxon» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Nurash deb, haroratning o'zgarishi, kimyoviy jarayonlar, atmosfera, suv va organizmlar ta'sirida tog' jinslarining yemirilishiga aytiladi. Nurash uch turga ajratiladi: fizik, kimyoviy va organik nurash.

Fizik nurash, asosan, harorat va namlikning o'zgarishi natijasida sodir bo'ladi. Kunduzi havo haroratining ko'tarilib ketishi natijasida tog' jinslarida darzlar hosil bo'lib, ular bo'laklarga bo'linib ketadi. Ammo tog' jinslarining kimyoviy tarkibi o'zgarmaydi. Fizik nurash cho'llarda va qoyali tog'larda keng tarqalgan. Kimyoviy nurash deb, havo, suv ta'sirida tog' jinslarining yemirilishi va kimyoviy o'zgarishiga aytiladi. Kimyoviy nurash ta'sirida barqaror minerallar hosil bo'ladi.

Organik nurash deb, tog' jinslarining organizmlar (o'simlik, hayvonot dunyosi, mikroorganizmlar) ta'sirida yemirilishiga aytiladi. Qo'riqxon – har qanday

xo‘jalik faoliyati taqiqlangan, tabiat komponentlari va landshaftlar qonun asosida qat’iy muhofazaga olingan joy. Qo‘riqxonalar tabiatni muhofaza qilishning eng samarali shakllaridan biri. Alohida muhofaza etiladigan hududlar orasida qo‘riqxonalar muhim rol o‘ynaydi. Ularning asosiy vazifasi – tabiati o‘zgarmagan yoki kam o‘zgargan hududlarni, qimmatli landshaftlarini jamiyat manfaatlari uchun saqlashdan iborat. Qo‘riqxonalar hududidan xo‘jalikda foydalanish, hatto, pichan tayyorlash, ov qilish, baliq tutish, qo‘ziqorin terish umuman ta’qiqlanadi. Ularning atrofi kam foydalaniladigan, muhofaza qilinadigan zona bo‘lishi kerak. Hududidagi mavjud tabiiy sharoit o‘z holicha saqlanadi. Qo‘riqxonalar hududi turli hayvon va o‘simlik turlarini, ovlanadigan hayvonlarning miqdori va genetik fondini saqlash uchun ajratiladi. Ular inson tomonidan o‘zlashtirilayotgan va o‘zgargan qo‘shni hududlar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi. Bunday namunalar inson xo‘jalik faoliyatining biz uchun qulay yoki noqulay ekanligini taqqoslashga, tabiatdan amaliy foydalanishda u yoki bu usulning qanchalik maqsadga muvofiqligini nazorat qilishga imkon beradi. U tabiat komponentlari o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni o‘rganib, tabiiy boyliklardan unumli foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish uchun zarur. Qo‘riqxonalar ilmiy muassasalar hisoblanadi. Respublikamizda 8 ta qo‘riqxonalar faoliyat ko‘rsatmoqda.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Vest-Indiyani ko‘rsating. Vest-Indiyadagi davlatlardan hududining kattaligi bo‘yicha eng yirigi qaysi? Ushbu davlat poytaxtining geografik koordinatalarini aniqlang.

7 -BILET

1. Geografiya antik davrda va O‘rta asrlardagi rivojlanishi.

Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi. XV asrning 2-yarmiga kelib, Yevropada tabiiy resurslar va xomashyoga boy deb hisoblangan Hindiston va Xitoyga yangi yo‘llarni topish ishlan boshlandi. Natijada “Buyuk geografik kashfiyotlar” qilindi. Buyuk geografik kashfiyotlarasosan 3 ta yo‘nalishda olib borildi: 1) janubiy – Afrika bo‘ylab; 2) g‘arbiy – Atlantika okeani orqali; 3) shimoliy – Yevrosiyoning qutbiy o‘lkalari va shimoliy qirg‘oqlari bo‘ylab. Ushbu bosqich 1492-yil ispaniyalik Xristofor Kolumbning Amerikaga 1-sayohatidan boshlanadi. X. Kolumb Amerikaga jami 4 marta borib, har safar yangi-yangi orollarni kashf etishiga qaramay, u yerlarni Hindiston emasligini bilmagan. 1499–1501-yillari Amerigo Vespuçchening Janubiy Amerika qirg‘oqlarini tekshirib, bu yerlar Hindiston emas, yangi yerlar ekanligini yozadi. 1507-yilda M. Valdzemuller “Kosmografiya-ga kirish” nomli asarida bu yangi yerlarni “Terra Amerika” deb nomlaydi. Keyinchalik Merkator o‘zi tuzgan xaritalarida har ikki materikni ham shu nom bilan ataydi. 1498-yili portugaliyalik Vasko da Gama ekspeditsiyasi Afrikani aylanib o‘tib, Yevropadan Hindistonga boradigan dengiz yo‘lini ochdi. 1519–1521-yillarda ispaniyalik Fernan Magellan ekspeditsiyasi dunyo bo‘ylab sayohatini amalga oshirdi. Natijada Yerning sharsimonligi amalda isbotlandi va Dunyo okeanining yaxlitligi ma’lum bo‘ldi. XVI asrda Angliya va Gollandiyalik sayyohlar ham

Hindiston va Xitoyga dengiz yo'lini ochish maqsadida shimoli-g'arbiy va shimoli-sharqiy yo'nalishlarda ekspeditsiyalar o'tkazdilar. Natijada Shimoliy Amerika va Yevrosiyoning shimoliy qirg'oqlari va ko'plab orollar o'rganildi. Lekin dengiz yo'lini ochishga muvaffaq bo'linmadi. Shuningdek, Amerikaning ichki o'lkalarini, ya'ni angliyaliklar – AQSH hududini, fransuzlar – Kanada hududini tekshirdilar. Qadimgi yoki antik davr bosqichi. Ibtidoiy odamlarning o'zi yashab turgan joyni o'rganish, yashash uchun qulay, tabiiy resurslarga boy joylarni topish va tasvirlashga bo'lgan intilishlari asnosida dastlabki geografi k bilimlar to'planib borgan. Er. avv. 2-ming yillikda fi niki- yaliklar O'rta dengizdan Gibraltar bo'g'izi orqali suzib o'tib, Afri-

ka qirg'oqlari bo'ylab Hindistongacha suzib borganlar. Shu paytdan Osiyo va Yevropa nomlari paydo bo'lgan. Bu davrda yunonlar va rimliklar o'sha paytda ma'lum bo'lgan

hududlarni tasvirlab yozish bilan birga xaritalarini ham tuzdilar. Gomer er. avv. XII asrda O'rta dengiz va uning atrofini tasvirlovchi dunyo xari tasini tuzdi. Pifagorning shogirdlari er. avv. VI asrda Yerning sharsimonligini aytdilar. Aristotel, er. avv. IV asr-

da, Yerning sharsimonligini, issiqlik mintaqalari mavjudligini mantiqiy jihatdan isbotladi. Olamning markazida Yer turadi degan geotsentrik nazariyani ilgari surdi. Eratosfen er. avv. III asrda birinchi bo'lib Yerning kattaligini o'lchadi va "Geografi ka" nomli kitobini yozib, geografi ya fanining mustaqil fan bo'lib chiqishiga asos soldi. Eramizning II asrida Ptolemey 8 jildlik "Geografi ya" asarini yozdi va xaritalarni tu-

zishda kartografi ya proyeksiyalar va daraja to'rini ixtiro qildi, dastlabki "Atlas"ni yaratdi. Shu davrda Strabon ham 17 jilddan iborat "Geografi ya" asarini yozdi. Bu bosqichning asosiy natijalari: geografi ya fani vujudga keldi va "geografi ya" nomli kitoblar yozildi, dunyo xaritalari tuzildi, geografi koordinatalar va daraja to'ri ixtiro qilindi, Yerning sharsimonligi mantiqiy isbotlandi va o'lchamlari aniqlandi.

O'rta asrlar bosqichi. Bu davrda geografi ya, umuman, ilm-fan, asosan Sharqda, xususan, O'rta Osiyo, Misr, Eronda rivojlandi. Geografi ya fani, asosan o'lkashunoslik, kartografi ya, geodeziya yo'nalishida rivojlandi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy IX asrda Yerning sharsi-mon ekanligini isbotlab, uning o'lchamlarini nisbatan aniq o'lchadi.

"Surat-al-Arz" nomli kitob yozib, Sharq geografi yasiga asos soldi. Geografi ya fanining rivojida Abu Rayhon Beruniyning xizmati beqiyos. Uning geografi yaga oid 22 ta asari bo'lib, shundan 12 tasi geodeziya, 4 tasi kartografi ya, 3 tasi iqlimshunoslik, 3 tasi mineralogiyaga oid va hozirgi kunda ham dolzarb hisoblanadi.

U yasagan globus esa

Yerning sharsimonligini isbotlash va tushuntirishda, Shimoliy yarim-shar tabiatini o'rganishda tengi yo'q manba bo'lgan. U yunon va rim olimlaridan farq qilib olamning geliotsentrik tuzilishi nazariyasini rivojlantirishga hissa qo'shgan. Abdurazzoq amarqandiy Hindistonga sayohat qilib, Eron, Pokiston, Arabiston dengizi haqida boy ma'lumotlar to'pladi. Ahmad Farg'oniy astronomiya, iqlimshunoslik gidrologiya

fanlariga oid asarlar yaratdi. U Nil daryosining suv sarfi ni o'lchaydigan "Nilometr" asbobini yaratib, daryolarning suv sarfi ni o'lchash va unga bog'liq ishlarni to'g'ri rejalashtirishga asos yaratdi. Umar Xayyom tomonidan ko'plab xaritalar tuzildi. Yoqut Hamaviy geografi k lug'at – o'sha davrdagi geografi k bilimlar ensiklopediyasini tuzdi. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asari orqali geografi ya faniga katta hissa qo'shdi. Bu davrda yevropaliklar ham sayohatlar uyushtirib, geografi bilimlarning boyishiga sezilarli hissa qo'shdilar. 982-yil Erik Rauda Grenlandiyani, uning o'g'li Leyve Eriksson esa Shimoliy Amerikaning shimoli-sharqiy sohillarini o'rgandi. 1271–1295-yillarda venetsiyalik Marko Polo Xitoyga safar uyushtiradi va uning ma'lumotlari Ptolemeyning xaritasida tasvirlanmagan joylarni to'ldiradi. 1466–1472-yillarda A. Nikitin Hindistonga sayohat qilib "Uch dengiz osha sayohat" asarini yozadi. Bosqichning asosiy natijalari: Yerning shakli va o'lchamlari aniqroq o'lchandi, geodeziya, kartografi ya, gidrologiya, iqlimshunoslik fanlari shakllandi va rivojlandi, o'lkashunoslik va mamlakatshunoslikka bag'ishlangan yirik asarlar yozildi, Sharq, xususan, O'rta Osiyo geografi yasiga asos solindi.

2. «Urbanizatsiya» va «Delimitatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Ma'lumki, urbanizatsiya (lotincha urb – "shahar") – bu shaharlar va shahar aholisining o'sish, shahar turmush tarzining keng tarqalish jarayonidir. Shaharlar eng qadimgi davrlarda vujudga kelib, qishloqlar bilan birgalikda aholi manzilgohlarining ikkita asosiy turidan birini tashkil qiladi.

Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi transchegaraviy daryolar, O'zbekiston-Qirg'iziston o'rtasidagi eksklav (tegishli davlat hududi- ning asosiy qismidan boshqa davlat hududi bilan ajralib turgan yer- lar) va ba'zi chegara hududlari, Tojikiston bilan davlat chegarasida oxiriga yetkazilmagan delimitatsiya (chegara chizig'ini aniqlashtirib, mustahkamlash) ishlari bo'yicha yuzaga kelgan muammolar birinchi navbatda hal qilinishi lozim bo'lgan muhim geosiyosiy muammolar- dan bo'lib hisoblanadi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Shanxay hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlarni ko'rsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng yirik? Ushbu davlat poytaxtining geografik koordinatalarini aniqlang.

8-BILET

1. Potsdam va Belovej geosiyosiy bosqichlarining o'ziga xos xususiyatlari.

1991-yil 8-dekabr kuni Belarusdagi Belovej Pushchasi qo'riqxonasida SSSR davlati rasman tugatilishi munosabati bilan Belovej shartnomasining imzolanishi hozirgi davrda eng so'nggi geosiyosiy bosqichning boshlanishiga

turtki bo'ldi. Uning o'rnida 12 ta mustaqil davlatning yuzaga kelishi va ularning MDH tarkibida birlashuvi; jahonda sotsialistik tuzumning yemirilishi; Yevropaning bir qator davlatlarida (GFR, Yugoslaviya, Chexoslovakiya) yuz bergan siyosiy o'zgarishlar; NATO harbiy bloki mavqeyining kuchayishi kabilar davrga xos asosiy siyosiy o'zgarishlar hisoblanadi. Aytib o'tilganidek, bu davr hali o'z nihoyasiga yetgan emas. Bundan kelib chiqadiki, Belovej davriga xos bo'lgan yana bir qator siyosiy o'zgarishlar yuz berishi mumkin. Geosiyosat nuqtayi nazaridan insoniyat tarixi turli geosiyosiy davrlarning qat'iy ketma-ketligidan iborat. Dunyo geosiyosiy tizimining shakllanishida Vestfal, Vena, Versal, Potsdam va Belovej davrlarining ahamiyati katta. 1648-yil O'ttiz yillik urushning tugashi munosabati bilan imzolangan Vestfal shartnomasi Yevropada Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya keyinchalik Angliya, Shvetsiya va Fransiya kabi markazlashgan kuchli davlatlarning jahon siyosiy maydonida hukmronlik qilish uchun o'zaro kurashga kirishishiga sababchi bo'lgan. Bu bosqich XIX asrning boshlarigacha davom etgan.

2. «Buyurtmaxona» va «Karst» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Buyurtmaxona – ayrim tabiiy obyektlar va landshaftlarni saqlab qolish, takror ko'paytirish va tiklash uchun mo'ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki suv havzasi. Ularning hududida ayrim tabiiy resurslardan foydalanishga, tabiatga kuchli ta'sir ko'rsatmaydigan xo'jalik faoliyatiga ruxsat beriladi. Qo'riqxonalaridan farq qilib, buyurtmaxonalarning maydonlari yer fondidan ajratib olinmaydi. Buyurtmaxonalar doimiy va vaqtincha bo'ladi. Vaqtincha buyurtmaxonalar ko'pincha ovchilik xo'jaliklarida ov qilinadigan hayvon va qushlarning sonini tiklash va ko'paytirish maqsadida ma'lum muddatga tashkil qilinadi. Muhofaza qilinayotgan turlarning o'rtacha soni tiklangandan keyin cheklov bekor qilinadi va buyurtmaxona yana ov qilinadigan joyga aylanadi. Keyingi yillarda botanik, zoologik, geologik, ixtiologik, ornitologik va boshqa xil buyurtmaxonalar tashkil qilinmoqda. Karst deb, suvda yaxshi eriydigan tog' jinslarining yerusti va osti suvlari ta'sirida eritilib, oqizib ketilishiga va yerostida turli xil bo'shliqlar (g'orlar)ning, yer yuzasida esa o'pirilmalar va chuqurliklar hosil bo'lishiga aytiladi. Suvda tez eriydigan jinslarga ohaktosh, dolomit, bo'r, mergel, gips va turli xil tuzlar kiradi. Bunday jinslar tarqalgan joylarda qurilish ishlari olib borish ancha murakkab jarayon hisoblanadi

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan Sirdaryo daryosi oqib o'tadigan respublikamizning viloyatlarini ko'rsating. Ulardan qaysi birining markazi Grinvidan eng uzoqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

9-BILET

1. Geotizimlar va ularning pog'onasimonligi.

Kamolov Mansurjon Muhammadovich

Tel: +998912511112

E-mail: mansurjon1112@gmail.com

Geotizimlar (fatsiyadan boshqalari) o‘z ichki tuzilishi jihatidan bir vaqt ning o‘zida ham bir butundir, ham xilma-xildir, ya’ni o‘zidan kichik bo‘lgan geotizimlardan tashkil topgan. Bu geotizimlar o‘zining katta-kichikligiga bog‘liq holda pog‘onasimon taksonomik qiymatga egadir. Masalan, geografi k qobiq o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizimlar – quruqlik va okeanlarga, quruqlik esa, o‘z navbatida, materiklarga, materiklar esa o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizimlar – tabiiy geografik o‘lkalardan tashkil topgan va h.k. Geotizimlarni katta-kichikligi bo‘yicha, ya’ni pog‘onasimon qo‘yib chiqilsa, quyidagicha bo‘ladi: geografi k qobiq–quruqlik–materiklar –tabiiy geografi k o‘lkalar–tabiiy geografi k zonalar–tabiiy geografi k provinsiyalar– tabiiy geografi k okruglar – tabiiy geografi k rayonlar – landshaftlar – joylar – urochishelar – fatsiyalar. Lekin geotizimlar, odatda, yuqorida aks ettirganimizdek, birin-ketin emas, balki kichik geotizimlar birgalikda kattalarini, ular esa, o‘z navbatida, undan kattaroqlarini hosil qilib, ya’ni “kattasining ichida kichiklari” joylashgandir.

2. «Makroiqtisodiy geografik o‘rin» va «Fatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

makroiqtisodiy geografik o‘rmi (ja h o n d a v l a t l a r i g a n i s b a t a n t u t g a n o ‘r i n) n i s b a t a n n o- qulaydir.

Fatsiya - (lotincha fa c i e s — tashqi qiyofa ma’nosini anglatadi) tog‘ jinslarning litologik tarkibi bir xil, relyef tuzilishi, namlanishi bir xil, makroiqlim i, tuproqlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi bir xil, ya’ni uni hosil qiluvchi komponentlariga xos bo‘lgan belgilari bir xilligi bilan tavsiflanadigan eng oddiy tuzilgan va eng kichik geotizimdir. Fatsiyalar relyefning mikroshakllariga to‘g‘ri keladi. Masalan, jarlarning ichi, pastqamliklarning tubi fatsiyalari. Fatsiyalar geotizimlar ichida eng o‘chig‘i hisoblanadi va faqat o‘rinni fatsiyalar bilan o‘zaro bog‘liqlik va aloqadorligi sharoitidagina shakllanadi, rivojlanadi. Ular o‘zidan katta bo‘lgan boshqa geotizimlarga nisbatan tashqi kuchlar ta’siriga beriluvchan va tez o‘zgaruvchan bo‘ladi. Buning sababi shundaki, fatsiya doirasida uning komponentlari orasidagi aloqadorlik va bog‘liqlik boshqa geotizimlardagidan ko‘ramo‘rtroq, tez shikastlanuvchan, tashqi omillar ta’siriga chidam sizroq ekanligidir. Shuning uchun ham, insonning xo‘jalikdagi faoliyatini geotizimlarga ta’siri va uning o‘ziga xos oqibatlarini dastavval fatsiyalar miqyosida ro‘y beradi. Jumladan, bunday o‘zgarishlar fatsiyalarning eng harakatchan, o‘zgarishga moyilroq bo‘lgan o‘simliklarida ko‘zga tashlanadi va keyinchalik ularning boshqa xususiyatlari: makroiqlim i, namlanishi, issiqlik tartibi kabilarning o‘zgarishiga olib keladi. Tog‘ jinslari ko‘pincha o‘zgarmay qoladi. Shu sababli fatsiyalarga bo‘ladigan inson ta’siri to‘xtatilsa, o‘zgargan fatsiyalar yanayo‘zining avvalgi holatiga qaytishga harakat qiladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Markaziy Amerika davlatlarini ko‘rsating.

Ulardan qaysi birida tong birinchi bo‘lib otiladi? Ushbu davlat poytaxtining geografik koordinatalari aniqlang.

10-BILET

1. Markaziy Osiyoning geografik o‘rni va siyosiy xaritasi, tabiiy sharoiti va resurslari.

Markaziy Osiyoning geosiyosiy o‘rni o‘ziga xos bo‘lib, Yevrosiyodagi asosiy geosiyosiy kuch markazlari – Xitoy, Rossiya, Eronga tutashligi va ushbu bevosita qo‘shnilaridan tashqari, AQSH, Yevropa Ittifoqi, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Hindiston, Pokiston kabi geosiyosiy “o‘yinchi”larning tashqi manfaatlarini kesishgan hududda joylashganligi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, harbiy mojarolar tugamayotgan Afg‘oniston bilan chegaradoshligi hamda boshqa real va ehtimoliy harbiy-siyosiy ziddiyat zonalariga yaqin joylashganligi, Markaziy Osiyo geosiyosiy o‘rnining salbiy tomonlarini belgilaydi. Osiyo jahondagi eng yirik qit‘a hisoblanib, uning maydoni 43,4 mln km² (jahon quruqlik yuzasining 29,2 %)ni, aholisi soni esa 4,4 mlrd kishiga yaqin (jahon aholisining 59,5% ni tashkil etadi). Zamonaviy Osiyo siyosiy xaritasida 47 ta mustaqil davlat mavjud. Bu davlatlarning 13 tasi monarxiya boshqaruv shakliga, 7 tasi federativ ma‘muriy tuzilishga ega. Qit‘a hududi 5 ta subregionga – Janubi-g‘arbiy, Janubiy, Sharqiy, Janubi-sharqiy va Markaziy Osiyoga ajratiladi. Mazkur subregionlarni madaniy-tarixiy mintaqalar sifatida ham ko‘rish mumkin. Ularni ajratishda tarixiy, etnik, diniy omillar bilan bir qatorda, tabiiy belgilarga ham e‘tibor qaratilgan. Tabiiy sharoiti va resurslari. Osiyo davlatlarining ko‘pchiligi mineral boyliklar bilan yaxshi ta‘minlangan. Jahon neft zaxiralariining 70 %i, gazning 80 % dan ortig‘i, ko‘mirning 50 % dan ko‘pi Osiyoning hissasiga to‘g‘ri keladi. Neft va tabiiy gazga Fors qo‘ltig‘i va uning qirg‘oqlari, Kaspiy dengizi, Turon tekisligi, Janubi-sharqiy Osiyoning dengiz sayozliklari boy. Xitoy, Hindiston, Qozog‘istondagi qadimiy platformalar hududida yirik toshko‘mir, temir, marganes, xrom va turli rangli metall konlari joylashgan. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida jahonning eng yirik qalayi konlari «qalayi belbog‘i»ni hosil qiladi. Osiyoda boshqa turdagi tabiiy resurslar (suv, yer, agroiqlimiy) hududiy tarqalishida katta farqlar bor. Suv resurslari bilan yaxshi ta‘minlangan hududlar (misol uchun, Janubi-sharqiy Osiyo davlatlari) bilan birga, bepoyon qurg‘oqchil cho‘llar ham bor. Subregionning o‘rta qismida joylashgan O‘zbekiston Respublikasi geografik o‘rnining o‘ziga xosligi esa, nafaqat o‘zi, balki biror bir qo‘shni mamlakati ham dengizga tutash emasligidir. Bunday geografik xususiyat jahon mamlakatlari ichida, respublikamizdan tashqari, faqatgina G‘arbiy Yevropadagi “mitti” davlatlaridan biri – Lixtenshteyn knyazligiga xos, hududi kattaroq davlatlardan esa hech qaysi birida geografik joylashuvining bunday jihati

mavjud emas. Turli rangli, jumladan qimmatbaho va nodir metallarning yirik konlari esa, Turkmanistondan tashqari, subregionning barcha davlatlarida mavjud.

2. «Afeliy» va «Kenglik zonalligi» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Kenglik zonalligi – quyosh nurlari tushish burchagining o'zgarishi hisobiga tabiat komponentlari va geotizimlarning ekvatordan qutblarga tomon qonuniy o'zgarib borishi. Yer bilan Quyosh o'rtasidagi masofa 152 mln km bo'ladi.

Shuning uchun Yer orbita bo'ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya'ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/sekund) aylanadi.

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan respublikamizning chekka nuqtalarini

ko'rsating. Ulardan qaysi birida Quyosh birinchi bo'lib chiqadi? Ushbu nuqtaning geografik koordinatalarini aniqlang.

11-BILET

1. Yerning ichki tuzilishi.

Yerning ichki qismi qobiqlardan tuzilganligini quyisinfardan bilasiz. Endi ana shu qobiqlarning o'ziga xos xususiyatlarini bilgan tashisiz.

Yer po'sti - Yerning eng yuzadajo ylashgan qattiq qobig'i. Qalinligi o'rtacha 35-40 km. Moddalarning o'rtacha zichligi 2,7 g/sm³, Yer hajmining 1% ini, massa sinig 0,4% ini tashkil etadi. Man-tiyadan Mo xoch egara si orqali ajralib turadi. Yer po'sti kimyoviy elementlar, metallar, tog' jin slaridan iborat. Eng ko'p tarqalgan kimyoviy elementlar kislord, kremniy, aluminiydir.

Siz 6-sinf darsligida yer po'sti materik va okean yer po'stiga bo'linadi, deb o'qigansiz. Endi esa, ularga qo'shimcha holda o'raliq va riftogen yer po'stlari haqida ma'lumot olishingiz kerak. Sizga ma'lum - ki, materik yer po'sti 3 ta, ya'ni chokin di, granit va bazalt qatlamlaridan tuzilgan. Bunday qatlamlar haqida ma'lumot olishingiz kerak. Chokin di qatlam eng yuzadajo ylashgan bo'lib, qalinligi 15-20 km gacha, o'g'ir, qum, gil va bo'shqalardan iborat. Granit va bazalt qatlamlar haqida ma'lumot olishingiz kerak. Chokin di qatlamning qalinligi 10-15 km ni tashkil etadi.

Okean yer po'sti okean tubigatog'ri keladi. Qalinligi 5-10 km bo'lib, chokin di va bazaltli qatlamlardan tuzilgan.

O raliq y e r p o ‘sti o ‘rtac h a qalinligi 15 -30 km, 3 qism dan iborat: chekka dengiz soyligi, orollar yo yi v a chuqur c h o ‘kmalar. D engiz soyligi v a chuqur c h o ‘k m alar ostid a g ranit qatlam i y o ‘q, c h o ‘kindi va b azalt qatlam lardan iborat. G ranit qatlam faqatgina orollar yoyida paydo b o ‘ladi. Y evrosiyo m aterig in in g sharqiy q irg ‘oqlarida, Shim oliy v a Janubiy A m erikaning sharqiy v a g ‘arbiy q irg ‘oqlarida m avjud. R iftog en y e r p o ‘sti o ‘rta okean tizm alarig a t o ‘g ‘ri keladi. Q alinligi 1,5-2 k m b o ‘lib, 2 qatlam li tuzilgan. C h o ‘kindi qatlam ning qalinligi 1 -2 km , b azalt qatlam rift v o d i y larid a (yer yoriqlarid a) asta-sekin nu- raydi va unch alik qalin emas.

2. «Global shaharlar» va «Demografik siyosat» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Global shaharlar safi borgan sari kengaymoqda, ularning ta’sir doirasi esa barcha qit’a va ularning yirik qismlarini qamrab olishga intilmoqda. maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati

Markaziy Osiyo davlatlari o’rtasidagi transchegaraviy daryolar, O‘zbekiston-Qirg‘iziston o’rtasidagi eksklav (tegishli davlat hududi ning asosiy qismidan boshqa davlat hududi bilan ajralib turgan yer- lar) va ba’zi chegara hududlari, Tojikiston bilan davlat chegarasida oxiriga yetkazilmagan delimitatsiya (chegara chizig‘ini aniqlashtirib,

mustahkamlash) ishlari bo’yicha yuzaga kelgan muammolar birinchi navbatda hal qilinishi lozim bo’lgan muhim geosiyosiy muammolardan bo’lib hisoblanadi

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Kaspiy dengizini ko’rsating. Uning sohilida qaysi poytaxt shahar joylashgan? Uning geografik koordinatalarini aniqlang.

12-BILET

1. Insoniyatning global muammolari haqida umumiy tushuncha. Tinchlik va xavfsizlikni saqlash muammosi.

Asosiy global muammolar qatoriga, odatda, quyidagilar kiritiladi: tinchlikni saqlash va jahon xavfsizligini ta’minlash muammosi; ekologik muammo; rivojlanayotgan davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi va qashshoqlik muammosi; demografi k muammo (rivojlanayotgan mam- lakatlar aholisining yuqori sur’atlar bilan o’sishi va rivojlangan mam- lakatlardagi demografi k inqiroz); oziq-ovqat muammosi, energetika

muammosi, xomashyo resurslari muammosi, Dunyo okeanidan oqilona foydalanish muammosi; millatlararo va dinlararo munosabatlar muam- mosi; qon-yurak, onkologik kasalliklar va OITSga qarshi kurashish muammosi. Bundan tashqari, boshqa bir guruh muammolar ham ayrim adabiyotlarda global muammolar toifasiga kiritiladi, masalan, favqulod- da vaziyatlarga qarshi kurashish va oldini olish muammosi, koinotni o’zlashtirish va fazoviy ekologiya muammosi yoki ma’naviy qadriyatlar inqirozi muammosi. Global muammolardan tinchlikni saqlash va qurolsizlanish muammosi eng universal ahamiyatga ega, chunki bu muammo hal

etilmasa, Yer yuzida hayot va sivilizatsiyaning kelajagi o‘ta achinarli ahvolga kelishi muqarrar. Insoniyat tarixida, ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, jami 14 mingdan ortiq urushlar ro‘y bergan va, ming afsuski, harbiy mojaro va ziddiyatlar sayyoramizning turli hududlarida hanuzgacha yuz bermoqda. Lekin, global darajada bu muammo jami 70 milliondan ziyod kishi qurbon bo‘lgan ikkita jahon urush bo‘lib o‘tgan XX asrda keskinlashdi. Urushdan keyingi davrda esa kapitalistik va sotsialistik davlatlar, ayniqsa, AQSH va Ittifoq o‘rtasidagi o‘tkir qarama-qarshiliklar sharoi- tida “qurol poygasi” keskinlashib ketdi.

2. «Litosfera» va «Perigeliy» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Litosfera – Yerning qattiq tosh qobig‘i bo‘lib, Yer po‘sti va yuqori mantiyaning bir qismini o‘z ichiga oladi hamda astenosfera qatlamiga- cha davom etib, qalinligi 150–200 km ni tashkil etadi. Litosfera yaxlit bo‘lmay, chuqur yer yoriqlari bilan yirik bo‘laklar – litosfera plitalariga bo‘lingan. Ular astenosfera ustida yiliga 5–10 sm tezlikda gorizonta yo‘nalishda siljiydi. Litosfera plitalari 13 ta bo‘lib, ularning nomi, siljish yo‘nalishlari va tezligi haqidagi ma’lumotlarni 6-sinf atlasidagi “Yer po‘stining tuzilishi” xaritasidan bilib olishingiz mumkin.

Yer orbitasining Quyoshga eng yaqin nuqtasi – perigeliy deyiladi. Bu nuqtada Yer va Quyosh orasidagi masofa 147 mln km ga teng. Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afeliy deyilib, Yer bilan Quyosh o‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi. Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/sekund) aylanadi

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Qizilqum cho‘lida joylashgan Navoiy viloyatidagi ikkita shaharni ko‘rsating. Ulardan qaysi biri ekvatoridan uzoqroqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

13-BILET

1. Zamonaviy geoxronologik shkala va uning bosqichlari.

Geoxronologiya (geologik yilnoma) – yer po‘stidagi tog‘ jinslarining hosil bo‘lish ketma-ketligi va yoshi haqidagi ta’limot. Geoxronologiya mutlaq va nisbiy geoxronologiyaga bo‘linadi. Mutlaq geoxronologiya- da Yerning yoshi yillar bilan ifodalanadi. Nisbiy geoxronologiyada esa, tog‘ jinslarining ketma-ket qatlamlanib joylanishiga asoslaniladi. Bunga ko‘ra, ustida yotgan qatlam (cho‘kindi jinslar qatlamlarining dastlabki holati buzilmaganda) ostidagidan yosh bo‘ladi.

Geoxronologik shkala – geoxronologik bo‘limlarning iye raxiya (quyi bo‘limlarning yuqori bo‘limlarga bosqichma-bosqich bo‘ysinish) tizimi. Shkalada eng yirik birlik supereon bo‘lib, ular 2 ta: tokem- briy va fanerozoy. Tokembriy

supereoni xades, arxey (yoki arxeozoy) va proterozoy eonlariga bo'lingan, fanerozoy supereoni esa shu nomdagi bitta eondan iborat. Eonlar, o'z navbatida, bir nechta eralarni birlashtiradi. Masalan, fanerozoy eoni paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralariga ajratilgan. Eralar davrlarga, davrlar zamonlarga, zamonlar esa asrlarga bo'lingan. Shkalaning yuqori qismi, ya'ni fanerozoy paleontologik metod asosida puxta tuzilgan, pastki qismi bo'lgan tokembriy toshqotgan qoldiqlarning yaxshi saqlanmaganligi sababli paleontologik metod cheklangan bo'lib, natijada bo'limlarga unchalik mukammal ajratilmagan.

2. «Antropogen landshaft» va «Tashqi migratsiya» atamalarining mazmuni-mohiyatini tushuntiring.

Yer yuzida inson paydo bo'libdiki, to'xtovsiz ravishda tabiatga ta'sir ko'rsatib, undan foydalanish va o'ziga qulay qilish maqsadida o'zgartirib kelmoqda. Insonning xo'jalikdagi faoliyati ta'siri antropogen ta'sir deyilib, uning oqibatida geotizimlarning o'zgarish darajasi, miqyosi va jadalligi turlicha bo'ladi. Bu bir tomondan geotizimlar-

ning o'ziga xos tabiiy xususiyati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan insonning geotizimga ta'sir ko'rsatishiga bog'liqdir. Geotizimlarning tabiiy xususiyatlari, ya'ni o'zini o'zi boshqarishi va qayta tiklanish xususiyatining kuchli yoki kuchsizligi, antropogen ta'sirga chidamliligi yoki chidamsizligi turli geotizimlarda har xil bo'ladi. Shu bilan birga, inson faoliyati ham turlichadir. Masalan, inson geotizimlarga konchilik sanoati orqali bir xil ta'sir ko'rsatsa, shahar qurilishida boshqa xil, dehqonchilik, chorvachilik, o'rmon xo'jaligida esa yana boshqacharoq ta'sir etadi. Natijada har xil darajada va ko'rinishda inson uchun ijobiy va salbiy o'zgarigan geotizimlar hosil bo'ladi.

Ko'pincha insonning xo'jalik faoliyati ma'lum tabiat komponentlari bilan bog'liq bo'ladi. Lalmi dehqonchilikda tuproq, chorvachilikda va o'rmonchilikda o'simlik (o't o'simliklari va daraxt), konchilik sanoatida tog' jinsi (foydali qazilma) bilan bog'liq bo'ladi. Binobarin, ushbu komponentlar o'sha hududlarda ma'lum darajada o'zgarishga uchraydi. Ba'zan bu o'zgarishlar boshqa komponentlarning ham u yoki bu darajada o'zgarishiga olib keladi. Ayrim xo'jalik sohalarida inson ikki va undan ortiq tabiat komponentlari bilan munosabatda bo'ladi. Sug'oriladigan dehqonchilikda tuproq va suv, sanoat ishlab chiqarishida tuproq, suv, havo, o'simlik bilan munosabatda bo'ladi.

Jahon mamlakatlarida aholi tarkibi va joylashuviga migratsiyalar katta ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya (lotincha migratio – "ko'chish") – aholining bir hududdan boshqa hududga doimiy yoki vaqtincha muddatga ko'chishi. Bitta manzilgoh ichidagi ko'chish migratsiya hisoblanmaydi. Migratsiyalar bir necha mezonlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Hududiy

miqyosi jihatidan tashqi va ichki migratsiyalar ajratiladi. Tashqi migratsiya deganda, boshqa davlatga ko'chish tushuniladi. Ba'zida tashqi migratsiyalar materik ichidagi va materiklararo migratsiyalarga bo'linadi. Ichki migratsiya bir davlat ichidagi boshqa

hududga ko‘chish hisoblanadi. U, o‘z navbatida, rayon ichidagi va rayonlararo migratsiyalarga bo‘linadi. Muddatiga ko‘ra migratsiyalar doimiy va vaqtincha turlarga bo‘linadi. Vaqtincha migratsiyalar mavsumiy, vaxtali hamda mayatniksimon (tebranma 80) bo‘ladi. Mavsumiy migratsiyalar ko‘proq qishloq xo‘jalik ishlari bilan bog‘liq bo‘lsa, vaxtali migratsiyalar, asosan, tabiiy sharoiti noqulay hududlar dagi foydali qazilma konlarida yoki qurilish obyektlarida mehnat qilish bilan bog‘liq.

Mayatniksimon migratsiyalar esa shahar va uning atrofi o‘rtasida kunlik va haftalik tartibda kechadi: shaharga uning atrofdagi qishloq va kichikroq shaharlardan aholi ishlashga, o‘qishga va boshqa maqsadlarda, shaharliklar esa chetga, asosan, dam olish, ziyorat qilish yoki dehqonchilik bilan shug‘ullanish uchun tez-tez qatnab turishadi. Aholi migratsiyasiga iqtisodiy, oilaviy, etnik, diniy, siyosiy, ekologik (tabiiy) kabi omillar sabab bo‘ladi. Migratsiyalar, asosan, iqtisodiy sabablar, ya’ni muayyan yashash sharoiti va ish o‘rinlarini qidirish bilan bog‘liq. Oilaviy migratsiyalar turli joylarda yashayotgan oila a’zolarining o‘zaro birlashuvi borasida amalga oshadi. Etnik va diniy migratsiyalar deganda, ma’lum millat yoki din vakillarining boshqa davlat yoki hududga ko‘chishi tushuniladi. Siyosiy migratsiyalar urush yoki siyosiy inqiloblar natijasida ro‘y beradi. Ekologik migrantlar tabiiy muhitning buzilishi tufayli yashash hududini tark etadilar. Bundan tashqari, aholi migratsiyalari ixtiyoriy va majburiy, tashkillashtirilgan va tashkillashtirilmagan kabi turlarga ham bo‘linadi

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan “Katta yettilik” guruhiga kiradigan davlatlarni ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatorga eng yaqin joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

14-BILET

1. AQSH, Rossiya va Xitoyning zamonaviy geosiyosiy rivojlanishi.

Ma’lumki, Yevropa jahon mintaqalari orasida eng ko‘p turli siyosiy ja- rayonlar va o‘zgarishlarni boshidan kechirgan mintaqa hisoblanadi. Pots- dam shartnomasi urushdan keyingi davrlarda G‘arbiy Yevropaning AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya davlatlari yordamida siyosiy jihatdan yuk- salishi, kapitalistik munosabatlarga asoslangan iqtisodning rivojlanishiga sababchi bo‘ldi. Sharqiy Yevropa davlatlarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy

rivojlanishi esa Sobiq Ittifoq davlati ta’sirida amalga oshgan va bu yerda sotsialistik tuzum asosiy mafkuraga aylangan. Urush talofatlari bartaraf etilgach, ushbu subregionning asosiy davlatlari hamkorlikda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish, sharqiy davlatlarda

yuzaga kelgan sotsialistik tuzumning g‘arbiy hududlarga yoyilishining oldini olish maqsadida keyinchalik jahondagi eng kuchli integratsion uyushmalardan biri deb tan olingan Yevropa Ittifoqi shakllantirildi. Sharqiy Yevropa hududida sotsialistik tuzum yemirilgach, undagi davlatlarni o‘z geosiyosiy nazoratida ushlab maqsadida 2004–

2013 yillar oralig'ida subregionning 11 ta davlati Yevropa Ittifoqi tarkibiga kiritildi. Yevropa davlatlari iqtisodiyotida 2008-yil yuz bergan moliyaviy- iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlari hali ham sezilib turgan davrda Afrika va Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan turli siyosiy notinchliklar natijasida mintaqa hududiga katta miqdorda migrantlarning kirib kelishi bir qator siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy muammolarning yuzaga kelishiga sababchi bo'lmoqda. Turli toifadagi migrantlar bilan birga Yevropaga turli g'oyalar, turli madaniyat va urf-odatlar ham kirib kelmoqda. Bu esa o'z navbatida migrantlar va tub aholi o'rtasida turli ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda.

2. «Geotizim» va «Seysmik mintaqa» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni o'zlashtirish va ulardan foydalanishning murakkablik darajalari geotizimlarning xususiyatlariga qarab turlicha bo'ladi. Yuqorida ko'rsatilgan omillarning tahlili asosida O'zbekiston geotizimlari murakkablik darajasiga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi: oddiy, o'rtacha murakkab, murakkab va juda murakkab geotizimlar. Oddiy geotizimlarga tog'oldi prolyuvial tekisliklari va daryo vodiylarining yuqori terrasalari kiradi. Yerosti suvlarining gorizontalar harakati yuqori darajada ta'minlangan bo'lib, bu suvlarning sathi ko'tarilmaydi, chunki lyossimon jinslar ostida shag'al toshlar yotadi. Mazkur joylar dehqonchilik uchun juda qulay. O'rtacha murakkablikdagi geotizimlarga konussimon yoyilmalar va daryo deltalarining yuqori qismlari kiradi. Yerosti suvlarining gorizontalar harakati ta'minlangan, ammo ayrim pastqam joylarda u yer yuzasiga yaqin ko'tariladi va sho'rlanishga sabab bo'lishi mumkin. Shamol va suv eroziyasi yuz berishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun ihota daraxtzorlarini vujudga keltirish zarur.

Litosfera plitalari to'qnashgan joylarda tez-tez vulqon va zilzilalar sodir bo'ladi. Bunday mintaqalar seysmik mintaqalar deb ataladi. Yer yuzasida ikkita muhim seysmik mintaqa mavjud: 1) Tinch okean "olovli" halqasi; 2) Alp-Himolay seysmik mintaqasi. Tinch okean "olovli" halqasi Tinch okeani qirg'oqlari va unga tutash orollarni qamrab oladi. Alp – Himolay seysmik mintaqasi Atlantika okeani sohillaridan boshlanib, Pireney yarimoroli, Himolay tog'lari orqali o'tib, Tinch okeani sohillarigacha bo'lgan hududlarni o'z ichiga oladi. O'zbekiston Alp-Himolay seysmik mintaqasida joylashgan. Shu sababli mamlakatimizda ayrim yillari kuchli zilzilalar sodir bo'lib turadi.

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan ham Qozog'iston, ham Tojikiston bilan chegaradosh bo'lgan respublikamizning viloyatlarini ko'rsating. Bu viloyatlar markazlaridan qaysi biri Grinвичga eng yaqin joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

15-BILET

1. Zilzila va vulqonlar. Seysmik mintaqalar. 12-ballik seysmik shkala.

Zilzila – yer po‘stining ichki qismida ro‘y beradigan uzilish, sinish, siljish kabi jarayonlar ta‘sirida sodir bo‘ladigan silkinishlar. Sabablariga qarab: tektonik, vulqon va o‘pirilish zilzilalariga bo‘linadi. Zilzila kuchi 10 yoki 12 balli seysmik shkala yordamida aniqlanadi. Respublikamiz- da 12 balli seysmik shkaladan foydalaniladi (2-jadval).

Vulqonlar – yer po‘stida sodir bo‘ladigan tektonik harakatlar natijasi- da paydo bo‘lgan yoriqlar orqali lava, issiq gaz, suv bug‘lari va boshqa jinslar chiqib turishidan hosil bo‘lgan konussimon qalqonsimon, gumbaz- simon tog‘lar va tepalar. Vulqon og‘zi – krater, tagi – magma o‘chog‘i, mo‘riga o‘xshash tik o‘rta qismi – vulqon kanali deb ataladi. Vulqon krateridan otilib chiqadigan lavaning harorati 1500° C gacha yetadi. Vulqonlar shartli ravishda so‘ngan va harakatdagi vulqonlarga bo‘linadi. Ho- zirgi paytda sayyoramizda 800 dan ortiq harakatdagi vulqonlar mavjud.

2. «Mayatniksimon migratsiya» va «Geografik prognoz» atamalarining mazmun- mohiyatini tushuntiring.

Mayatniksimon migratsiya (tebranma migratsiya) – aholining o‘qish, ishlash maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati.

Geografi k prognoz deb, tabiiy muhit va hududiy ishlab chiqarish majmualarining o‘zgarishidagi asosiy yo‘nalishlarni ilmiy jihatdan oldindan asoslab berishga aytiladi.

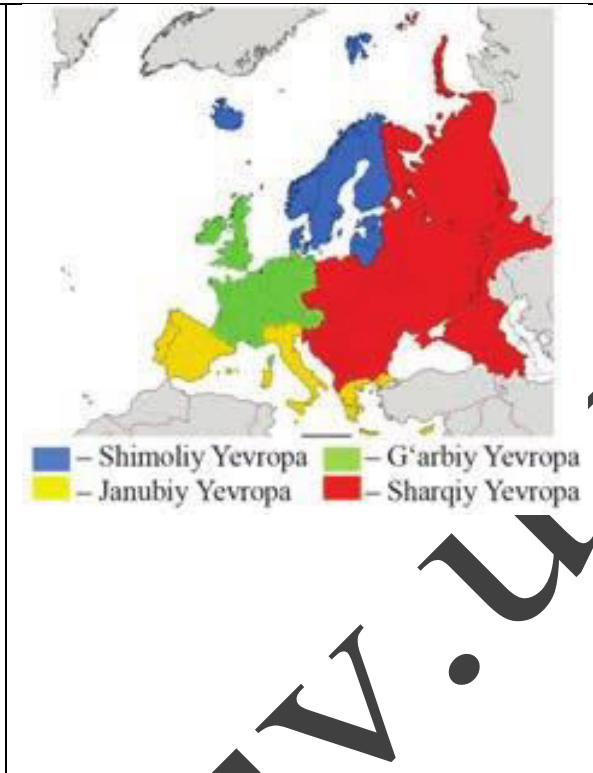
Geografi k prognozlar bir necha variantlarda amalga oshiriladi. Ulardan avvaliga nisbatan yaxshi bo‘lgan bir nechta, keyinchalik esa eng maqbul varianti tanlab olinadi va mazkur variant asosida barcha hisob-kitob ishlari bajariladi. Geografi k prognozlar turli muddatlarga tuziladi. Shuning uchun prognozlar muddatiga ko‘ra, quyidagi turlarga bo‘linadi: operativ prognoz 1 oy muddatga, qisqa muddatli prognoz 1 oydan 1 yilgacha, o‘rta muddatli prognoz 1 yildan 5 yilgacha, uzoq muddatli prognoz 5 yildan 15 yilgacha, juda uzoq muddatli prognozlar 15 yildan ko‘proq muddatga ishlab chiqiladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Mustaqil davlatlar hamdo‘stligiga a‘zo bo‘lgan davlatlarni ko‘rsating. Ulardan qaysilari to‘laligicha Yevropada joylashgan? Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

16-BILET

1. Yevropaning subregionlarga bo‘linishi. Janubiy Yevropa mamlakatlariga umumiy tavsif.

Yevropa – Yevrosiyo materigining gʻarbiy qismini egallagan qitʼa. Yevropa hududining maydoni 10 mln km² ga teng. Shundan 4,1 mln km² Rossiyaning Yevropada joylashgan qismiga toʻgʻri keladi. Yevropa siyosiy xaritasida 44 mustaqil davlat (Rossiya bilan birga) joylashgan. Bundan tashqari, Turkiya va Qozogʻiston davlatlari ham qisman Yevropada joylashgan, ammo xalqaro statistikasida ular Osiyo qitʼasi tarkibiga kiritilgan. Yevropa davlatlari odatda 4 ta yirik subregionlarga boʻlinadi: Shimoliy, Gʻarbiy, Janubiy va Sharqiy Yevropa

. Janubiy Yevropa mamlakatlaridan Ispaniya va Andorra boshqaruv shakli jihatidan konstitutsiyaviy monarxiya, Vatikan davlati Yevropada yagona mutlaq teokratik monarxiya (davlat rahbari – Rim-katolik cherkovi yetakchisi hisoblanmish Rim Papasi),

qolganlari esa respublikadir

2. «Balandlik mintaqalanishi» va «Tabiat yodgorligi» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Balandlik mintaqalanishi – togʻlarning etagidan suvayirgʻich tomon tabiatning qonuniy oʻzgarib borishi. Balandlik mintaqalari tekisliklardagi tabiat zonalariga oʻxshash, lekin aynan oʻzi emas. Ularning shakllanishiga yuqoriga koʻtarilgan sari havo harorati va bosimining pasayishi, quyosh radiatsiyasining kuchayishi, suv bugʻlari kondensatsiyasi sharoitining oʻzgarishi sabab boʻladi. Yogʻinlar maʼlum balandlikkacha koʻpayib, soʻng kamayadi. Shunga bogʻliq holda tuproqlar, oʻsimlik va hayvonot olami, umuman, geotizimlar oʻzgarib boradi.

Tabiat yodgorliklari – jonli va jonsiz tabiat yaratgan noyob, diqqatga sazovor obyektlar: gʻorlar, sharsharalar, ajoyib shaklli qoyatoshlar daralar, geyzerlar, buloqlar, relyefning gʻaroyib shakllari, geologic ochilib qolgan joylar, katta yoshli ulkan daraxtlar va boshqalar. Tabiat yodgorliklari milliy bogʻ, qoʻriqxonalar va buyurtmaxonalardan farq qilib, asosan, muhofazaga olingan ayrim nodir tabiiy yoki antropogen obyektlardir.

3. Oʻzbekiston siyosiy-maʼmuriy xaritasidan respublikamizdagi ekvatorga eng yaqin shaharni koʻrsating. U qaysi viloyatda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

17-BILET

1. Geografik qobiqdagi tabiat hodisalarining ritmikligi va uning turlari.

Sayyoraviy geokologik muammolar – butun geografi k qobiq doirasida ro‘y beradigan va Yer yuzining barcha qismlariga ta‘sir etadigan, barcha mamlakatlarga, butun insoniyatga birdek xavf soladigan eng murakkab geokologik muammolardir. Bularga “Issiqxona samarasi” va iqlim isishi, “Ozon tuynugi”, Dunyo okeani sathining ko‘tarilishi va suvining ifl oslanishi, cho‘llashish va h.k. kiradi. Bunday geokologik muammolarni bartaraf etish uchun barcha davlatlar birlashib, yagona dastur asosida harakat qilishlari lozim. Yer yuzidagi barcha mamlakatlar o‘z hududidagi lokal va regional muammolarni hal etish orqaligina global geokologik muammolarning yechimini topishlari mumkin.

2. «Urbanizatsiya» va «Texnik ekinlar» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

M a ‘lum ki, u r b a n iz a ts iy a (lotincha urb - “shahar”) - b u shaharlar v a shahar aholisining o ‘sish, shahar turm ush tarzining ken g tarq alish ja ra y - onidir. S haharlar eng qadim gi davrlarda v u ju d g a kelib, qishloqlar bilan birgalikda aholi m anzilgohlarining ik k ita asosiy tu rid an birini tashkil qila- di. S haharlar tarix an ijtim oiy m eh n at taqsim oti natijasid a paydo b o ‘lgan v a rivojlangan. Q adim gi davrlarda shaharlar hunar m andchilik, savdo-sotiq, m a ‘m u riy boshqaruv, m u d o fa a ishlari, diniy ibo d atx o n a v a ziyoratgohlar neg izid a v u ju d g a kelgan. T arixdan m a ‘lum ki, b ir n e c h a m in g y illar avval Y e r y u z id a Fiva, B obil (Vavilon), Ur, Afina, Rim , Iskandariya, Karfa- gen, M oxenjo-D aro, S a m arqand (M arokand) k a b i y irik shaharlar m a v - j u d b o ‘lgan. A m m o h aq i q iy shaharlashuv ja ra y o n i q iz g ‘in s u r ‘atlar bilan faqat X IX asrda, dastlab Y evropada, keyinchalik esa S him oliy A m erikada boshlandi. B u h o d isa G ‘arb davlatlarida o ‘sha p ay td a r o ‘y berg an sanoat inqilobining natijasi b o ‘ldi. D unyoning rivojlanayotgan m am lakatlarida esa u rb an izatsiy a ja ra y o n la ri X X asrning o ‘rtalarid a ijtim oiy-iqtisodiy v a siyosiy sohalaridagi ijobiy o ‘zgarishlar tufayli boshlandi v a hozirgi kunga- ch a yuq o ris u r ‘atlar b ilan dav o m etm oqda.

Oxirgi 200 y il d avom ida dunyo aholisida shahar aholisining ulushi m u n tazan rav ish d a o ‘sib borgan. 1800-yilda insoniyatning taxm inan 3 % i shahar jo y la rid a istiqom at qilgan edi. 1900-yilga kelib b u raq am 14 % g ach a k o ‘tarildi. Y arim asrdan s o ‘ng, 1950-yilda ja h o n u rb an izatsi- y a darajasi 29 % n i tashkil etdi, 1990-yilda b u k o ‘rsatk ich 45 %, 2001- yild a - 47 % g a yetadi. 201 0 -y ilg a kelib shaharliklarning ja h o n aholisi tarkibidagi ulu sh i 50 % dan ortdi v a hozirgi k u n d a u 54 % g a teng. .

Texnik ek in lar - m ahsuloti sanoat u ch u n x o m a sh y o sifatida ish latiladigan ekin- lar.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Janubiy Osiyo davlatlarini ko‘rsating. Ushbu

davlatlardan qaysi birining poytaxti ekvatoridan eng uzoqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

18-BILET

1. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi. Shanxay hamkorlik tashkiloti.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH)ga 1991-yil 8-dekabrda asos solingan bo'lib, o'z faoliyatini o'sha yilning 21-dekabrda boshlagan. Hamdo'stlik nizomiga ko'ra a'zo davlatlar inson huquqlari va erkinligini ta'minlash, davlatlar tashqi siyosatini nazorat qilish, iqtisodiy hamkorlik, transport va aloqa tizimini rivojlantirish, aholi salomatligini muhofaza qilish, tabiatni muhofaza qilish, ijtimoiy va migratsion siyosat masalalarini hal etish; uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish masalalarini hamkorlikda hal qilishlari zarur. Hozirgi kunda Rossiya Federatsiyasi, Belarus, Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston, Moldova, Ozarbayjon, Armaniston Respublikalari tashkilot a'zolari bo'lib hisoblanadilar.

Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT) ning shakllanishi 1996-yil 26-aprelda Xitoy ning Shanxay shahrida Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya, XXR va Tojikiston harbiy sohada hamkorlik bo'yicha kelishuv imzolashi bilan bog'liq. Avvaliga "Shanxay beshligi" deb nom olgan ush- bu tashkilot 2001-yil O'zbekistonning unga a'zo bo'lgandan so'ng hozirgi rasmiy nomdagi tashkilot tuzilganligi haqidagi deklaratsiyani e'lon qildi.

2. «Glyatsiologiya» va «Geyzer» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

glyatsi- ologiya (qor va muzliklarni tadqiq etadi), Geyzer (islandcha geyzir - otilmoq) - vaqti-vaqti bilan favvoraga o'xshab otilib turadigan issiq buloqlar. Geyzerlar asosan harakatdagi vulqonlar bor o'lkalarda ko'p uchraydi.

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan Zarafshon daryosi oqib o'tadigan respublikamizning viloyatlarini ko'rsating. Ulardan qaysi birining markazi respublikamiz poytaxtiga eng yaqin masofada joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

19-BILET

1. Balandlik mintaqalanishi qonuniyati, uning sabablari.

Balandlik mintaqalanishi - tog'larning etagidan suvayirg'ich tomon tabiatning qonuniy o'zgarib borishi. Balandlik mintaqalari tekisliklardagi tabiat zonalariga o'xshash, lekin aynan o'zi emas. Ularning shakllanishiga yuqoriga ko'tarilgan sari havo harorati va bosimning pasayishi, quyosh radiatsiyasining kuchayishi, suv bulg'arlari kondensatsiyasi sharoitining o'zgarishi sabab bo'ladi. Yog'inlar ma'lum balandlikkacha

ko‘payib, so‘ng kamayadi. Shunga bog‘liq holda tuproqlar, o‘simlik va hayvonot olami, umuman, geotizimlar o‘zgarib boradi.

Balandlikka ko‘tarilgan sari o‘simliklarning, tabiiy sharoitning o‘zgarib borishi haqidagi ma‘lumotlar Zahiriddin Muhammadi Boburning “Boburnoma” asarida Movarounnahr, Afg‘oniston tog‘larining tarifi keltiriladi. Lekin balandlik mintaqalanishi qonuniyatini ilk bor A. Humboldt Alp va And tog‘larida o‘rganib, ilmiy asoslab bergan.

Tekislikdagi tabiat zonalar ekvator dan qutblarga tomon birin-ketin almashinib borгани kabi balandlik mintaqalari ham tog‘larning etagidan suvayirg‘ich tomon almashinib boradi. Biroq tog‘larda balandlik mintaqalari ularga nisbatan tezroq almashinadi, ayrim balandlik mintaqalarining o‘xshashi bo‘lgan tabiat zonalar tekisliklarda mavjud emas. Masalan, tog‘larda subalp va alp o‘tloqlari mintaqasi mavjud, tekisliklarda esa bunday tabiat zonasi yo‘q.

2. «Ichki migratsiya» va «Tibbiy geografiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Ichki migratsiya bir davlat ichidagi boshqa hududga ko‘chish hisoblanadi. U, o‘z navbatida, rayon ichidagi va rayonlararo migratsiyalarga bo‘linadi. Tibbiy geografiya (turli hududlarda yashovchi aholining salomatligi va kasallanishi, unga ta‘sir etuvchi tabiiy va ijtimoiy omillarni o‘rganadi).

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Shimoliy Yevropa davlatlarini ko‘rsating. U davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

20-BILET

1. Lotin Amerikasi: geografik o‘rni, siyosiy xaritasi va aholisi.

Lotin Amerikasining siyosiy xaritasida hozirgi kunda 33 ta mustaqil davlat hamda qator mustamlakalar mavjud. Uning hududida bir necha kichikroq mintaqalar ham ajratiladi. Jumladan, Shimoliy Amerika materigining AQSH dan janubdagi qismi va Karib dengizidagi orol larda joylashgan davlatlar O‘rta Amerika (Mezoamerika) mintaqasini tashkil etadi. Bu regiondagi davlatlar orasida hududi, aholisi va iqtisodiy salohiyati bilan Meksika alohida ajralib turadi. O‘rta Amerika ning Meksikadan boshqa davlatlari Karib dengizi akvatoriyasi, uning tabiiy resurslari va transport yo‘llari bilan tarixan chambarchas bog‘liqligi sababli, Karib havzasi davlatlari deb ham yuritiladi. Materikda, Meksikadan janubi-sharqqa tomon joylashgan 7 ta davlat (Beliz, Gvatemala, Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama) Markaziy Amerika deb nomlanadi. Karib dengizidagi 13 ta orol mamlakatlar, o‘z navbatida, Vest-Indiya umumiy nomi ostida birlashtiriladi. Janubiy Amerika materigida esa 12 ta mustaqil

davlat va 1 ta mustamlaka (Fransiya Gvianasi) joylashgan. Janubiy Amerikada Lotin Amerikasida- gi okeanga chiqish imkoniyati bo‘lmagan 2 ta davlat joylashgan bo‘lib,

bular Boliviya va Paragvaydir. Hududi kattaligi jihatidan Braziliya (jahon mamlakatlari orasida 5-o‘rin), Argentina (8-o‘rin), Meksika, Peru, Venesuela va Kolumbi- ya ajralib turadi. Vest-Indiyada “mitti” davlatlar safi ga mansub bir necha davlatlar joylashgan. Lotin Amerikasidagi aksariyat davlatlarida prezidentlik respublikasi boshqaruv shakli joriy etilgan. Vest-Indiyada- gi ayrim kichik davlatlar hamda Markaziy Amerikada joylashgan Beliz Britaniya Hamdo‘stligi tarkibidagi konstitutsiyaviy monarxiyalar bo‘lib, rasman ularning davlat rahbari Buyuk Britaniya qirolichasi Yelizave- ta II hisoblanadi. Braziliya, Argentina, Meksika, Venesuela singari yirik davlatlar hamda Karib dengizidagi 2 ta kichik oroldan iborat Sent-Kits va Nevis mamlakati federativ davlat tuzilishiga ega. Mintaqaning qol- gan mamlakatlari unitar tuzilishga ega.

Lotin Amerikasining g‘arbiy qismida Kordilyera va And tog‘lari bir necha ming kilometr ga cho‘zilgan. Meksika, Markaziy Amerika davlatlari, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya, Chili mamlakatlari- ning hududini asosan shu tog‘lar egallaydi. Venesuela bilan Parag- vay davlatlari ham qisman And tog‘lari bilan band. Shuningdek, Kar- ib dengizidagi orol mamlakatlarning yer yuzasi ham ko‘proq tog‘li ko‘rinishga ega. Braziliya, Argentina, Urugvay, Surinam, Gayana kabi davlatlar hududi, asosan, tekislik va parchalangan yassi tog‘liklardan iborat. Kordil yera-And tog‘lari va Karib dengizidagi orollar seysmik va vulqonik jihatidan Yer yuzidagi eng faol mintaqalar qatoriga ki- radi. Shuning uchun Lotin Amerikasidagi tog‘li mamlakatlarda kuch-

li zilzilalar vaqti-vaqti bilan sodir bo‘ladi. Masalan, 2010-yili Chili, 2012-yili Gvatemala, 2010-yili Gaitida ro‘y bergan kuchli zilzilalar falokatli ziyon yet kazgan edi

2. «Mantiya» va «Sektorlik» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

M a n t i y a - y e r p o ‘ s t i b i l a n y a d r o o r a s i d a g i q o b i q . M o d d a l a r n i n g z i c h l i g i 5,7 g / s m 3 , Y e r h a j m i n i n g 83 % i n i , m a s s a s i n i n g 68 % i n i t a s h k i l e t a d i . I k k i q i s m d a n i b o r a t b o ‘ l i b , y u q o r i m a n t i y a 900 km , q u y i m a n t i y a e s a 2900 k m c h u q u r l i k k a c h a d a v o m e t a d i . H a r o r a t 2000° C , y a d r o b i l a n c h e g a r a s i d a e s a 3800° C g a y e t a d i .

Sektorlik – quruqlik ichkarisiga tomon okeanlardan uzoqlashgan sari iqlim xususiyatlarining o‘zgarishi hisobiga tabiat komponentlari va geotizimlarning o‘zgarib borishi. Sektorlik quruqliklarda iqlim mintaqalarining ichida iqlim tiplari ning ajratilishida aniq namoyon bo‘ladi. Masalan, mo‘tadil iqlim mintaqasida quruqlikda dengiz, mo‘tadil kontinental, keskin kontinental va musson iqlim o‘lkalari shakllangan. Bu esa tuproq-o‘simlik qoplami va, umu- man, tabiat zonalarida ham aks etgan. Iqlim o‘lkalariga bog‘liq holda aralash va keng bargli o‘rmonlar, o‘rmon-dasht va dashtlar, chalacho‘llar va cho‘llar, musson o‘rmonlari tabiat zonalari shakllangan. Iqlim o‘lkalarining xususiyatiga monand aralash va keng bargli o‘rmonlar hamda musson

oʻrmonlari meridional yoʻnalishda, oʻrmon-dasht va dashtlar hamda chalachoʻllar va choʻllar esa kenglik boʻylab choʻzilgan.

3. Oʻzbekiston siyosiy-maʼmuriy xaritasidan Tojikistonga chegaradosh boʻlgan respublikamizning viloyatlarini koʻrsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

21-BILET

1. Geografik qobiqning zonalligi, uning jamiyat hayotiga taʼsiri.

Geografik qobiqda zonallik qonuniyati geografiyadagi ilk qonuniyalardan biridir. Iqlim mintaqalari va zonallikning mavjudligini qadimgi yunon va rim olimlari aniqlashgan. Ular Yer yuzasini bir qancha iqlim mintaqalariga ajratganlar. Zonallik qonuniyati ning

rivojlanishida A. Gumboldtning (XVIII asr) xizmatlari katta. U iqlim va botanik-geografik zonallikni aniqladi. Keyinchalik bu ishlar V. V. Dokuchayev tomonidan rivojlantirilib, geografik zonallik qonuniyati kashf qilindi va asoslab berildi. Hozirgi paytda, geografik zonallik haqidagi bilimlar V. V. Dokuchayev taʼlimotiga asoslanadi.

Geografik qobiqda zonallik qonuniyati Yerning sharsimonligi va unga bogʻliq holda quyosh radiatsiyasining Yer yuzida notekis taqsimlanishi, dengizboʻyi hududlarida iliq va sovuq oqimlar, okeandan materik ichkarisiga kirgan sari namlik va haroratning oʻzgarib borishi oqibatida yuzaga keladi. Natijada Yer yuzida harorat, bugʻlanish, yogʻinlar, nurash jarayonlari, tuproqlar, oʻsimliklar, hayvonlar va boshqalar zonalar

hosil qilib tarqalgan. Geografik zonallik faqatgina Yer (suv) yuzasida, yaʼni atmosfera, litosfera, gidrosfera tutashgan joyda yaqqol namoyon boʻladi, atmosferada yuqoriga koʻtarilgan, litosfera va gidrosferada esa chuqurlikka tushgan sari zonallik yoʻqoladi.

Geografik zonallik ekvator dan qutblarga tomon hamda okeanlardan quruqliklar ichkarisiga tomon geolizimlarning almashishida namoyon boʻladi. Shuning uchun kenglik zonalligi va sektorlik tushunchalari ajratiladi

2. «Transchegaraviy daryo» va «Depopulyatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

transchegaraviy daryolar- (ikkivaundan ortiq davlat hududidan oqadigan daryolar.

ayrim hollarda tugʻilish oʻlimdan ham pastroq darajaga tushib ketib, aholining tabiiy kamayish (depopulyatsiya) jarayoni ham roʻy berdi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikadagi hududini ekvator chizigʻi kesib oʻtgan davlatlarni koʻrsating. Ulardan qaysi birida davlat tili portugal tili hisoblanadi? Ushbu davlat poytaxtining geografik koordinatalari aniqlang.

22-BILET

1. Markaziy Osiyo davlatlarining aholisi va iqtisodiyoti.

Markaziy Osiyo mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi istiqbolli k o'p jihatdan ularin g u z a r o i q t i s o d i y i n t e g r a t s i y a s i g a b o g ' l i q . S u b r e g i o n d a v l a t l a r i o ' z a r o i n t e g r a t s i y a l a s h u v i n i n g b i r q a t o r m u h i m g e o g r a f i k o m i l l a r i n i a j r a t i s h m u m k i n :

- iqtisodiy-geografik o'rinin g u m u m i y l i g i ;
- t e m i r y o ' l v a a v t o m o b i l t r a n s p o r t t i z i m l a r i n i n g y a g o n a l i g i o ' z a r o b o g ' l a n g a n l i g i ;
- y i r i k d a r y o l a r v a s u g ' o r i s h k a n a l l a r i n i n g t r a n s c h e g a r a v i y l i g i ;
- t o g ' l i v a t e k i s l i k l i m a m l a k a t l a r t a b i i y r e s u r s l a r i , a y n i q s a e n e r g i y a m a n - b a l a r i n i n g b i r - b i r i n i t o ' l d i r u v c h i x u s u s i y a t g a e g a e k a n l i g i ;
- s u b r e g i o n x a l q l a r i n i n g q a r d o s h l i g i , t a r i x i y - m a d a n i y j i h a t d a n y a q i n l i g i ;
- O r o l n i n g q u r i s h i , c h o ' l l a s h i s h , y e r l a r n i n g s h o ' r l a n i s h i , t o g ' m u z l i k l a r i n i n g i n t e n s i v e r i s h i , h a v o v a s u v h a v z a l a r i n i n g z a r a r l i c h i q i n d i l a r b i l a n i f l o s l a n i s h i k a b i u m u m i y d o l z a r b e k o l o g i k m u a m m o l a r i n i n g m a v j u d l i g i ;
- z i l z i l a , s e l v a s u v t o s h q i n l a r i , q o r k o ' c h k i l a r i v a b o s h q a t a b i i y o f a t l a r g a b i r g a l i k d a q a r s h i k u r a s h i s h n i n g z a r u r a t i .

Markaziy Osiyo mamlakatlari in g a h o l i s i s u v v a y e r r e s u r s l a r i o m i l - l a r i (g i d r o g r a f i k t a r m o q l a r v a r e l y e f) g a b o g ' l i q h o l d a n o t e k i s j o y l a s h i b a s o s a n , s u g ' o r m a d e h q o n c h i l i k y a x s h i r i v o j l a n g a n d a r y o v o d i y v a d e l - t a l a r i , t o g ' o r a l i g ' i d a g i b o ' t i q l a r d a m u j a s s a m l a n g a n . B u n d a y y e r l a r e n g k o ' p O ' z b e k i s t o n h u d u d i d a b o ' l g a n l i g i b o i s , r e s p u b l i k a m i z a h o l i s o n i j i h a t i d a n s u b r e g i o n d a y e t a k c h i o ' r i n e g a l l a y d i . A h o l i z i c h l i g i k o ' r s a t - k i c h l a r i b o ' y i c h a M a r k a z i y O s i y o d a , 1.01.2017-yil h o l a t i g a , O ' z b e k i s - t o n (71,5 k i s h i / k m 2) v a T o j i k i s t o n (61,3 k i s h i / k m 2) y e t a k c h i , Q o z o g ' i s - t o n (6,6 k i s h i / k m 2) e s a e n g o x i r g i o ' r i n d a t u r a d i . J a h o n m a m l a k a t l a r i o r a s i d a h a m , Q o z o g ' i s t o n a h o l i s i e n g s i y r a k j o y l a s h g a n d a v l a t l a r s a f i g a k i r a d i (o ' r t a c h a a h o l i z i c h l i g i b o ' y i c h a d u n y o d a 184 - o ' r i n) .

2. «Galaktika» va «Geoxronologiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geoxronologiya (geologik yilnom a) — y e r p o ' s t i d a g i t o g ' j i n s l a r i n i n g h o s i l b o ' l i s h k e t m a - k e t l i g i v a y o s h i h a q i d a g i t a ' l i m o t . G e o x r o n o l o g i y a m u t l a q v a n i s b i y g e o x r o n o l o g i y a g a b o ' l i n a d i . M u t l a q g e o x r o n o l o g i y a - d a Y e r n i n g y o s h i y i l l a r b i l a n i f o d a l a n a d i . N i s b i y g e o x r o n o l o g i y a d a e s a , t o g ' j i n s l a r i n i n g k e t m a - k e t q a t l a m l a n i b j o y l a n i s h i g a a s o s l a n i l a d i . B u n g a k o ' r a , u s t i d a y o t g a n q a t l a m (c h o ' k i n d i j i n s l a r q a t l a m l a r i n i n g d a s t l a b k i

holati buzilm aganda) ostidagidan yosh b o ‘ladi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma‘muriy xaritasidan Qirg‘izistonga chegaradosh bo‘lgan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

23-BILET

1. Antropogen landshaftlar va ularning tasniflanishi.

Yer yuzida inson paydo bo‘libdiki, to‘xtovsiz ravishda tabiatga ta‘sir ko‘rsatib, undan foydalanish va o‘ziga qulay qilish maqsadida o‘zgartirib kelmoqda. Insonning xo‘jalikdagi faoliyati ta‘siri antropo- gen ta‘sir deyilib, uning oqibatida geotizimlarning o‘zgarish darajasi, miqyosi va jadalligi turlicha bo‘ladi. Bu bir tomondan geotizimlar-

ning o‘ziga xos tabiiy xususiyati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomon- dan insonning geotizimga ta‘sir ko‘rsatishiga bog‘liqdir. Geotizimlarning tabiiy xususiyatlari, ya‘ni o‘zini o‘zi boshqarishi va qayta tiklanish xususiyatining kuchli yoki kuchsizligi, antropo- gen ta‘sirga chidamliligi yoki chidamsizligi turli geotizimlarda har xil bo‘ladi. Shu bilan birga, inson faoliyati ham turlichadir. Masalan, inson geotizimlarga konchilik sanoati orqali bir xil ta‘sir ko‘rsatsa, shahar qurilishida boshqa xil, dehqonchilik, chorvachilik, o‘rmon xo‘jaligida esa yana boshqacharoq ta‘sir etadi. Natijada har xil dara- ja va ko‘rinishda inson uchun ijobiy va salbiy o‘zgargan geotizimlar hosil bo‘ladi.

Ko‘pincha insonning xo‘jalik faoliyati ma‘lum tabiat komponentlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Lalmi dehqonchilikda tuproq, chorvachilikda va o‘rmonchilikda o‘simlik (o‘t o‘simliklar va daraxt), konchilik sanoatida tog‘ jinsi (foydali qazilma) bilan bog‘liq bo‘ladi. Binobarin, ushbu komponentlar o‘sha hududlarda ma‘lum darajada o‘zgarishga uchray- di. Ba‘zan bu o‘zgarishlar boshqa komponentlarning ham u yoki bu darajada o‘zgarishiga olib keladi. Ayrim xo‘jalik sohalarida inson ikki va undan ortiq tabiat komponentlari bilan munosabatda bo‘ladi. Sug‘oriladigan dehqonchilikda tuproq va suv, sanoat ishlab chiqarishida tuproq, suv, havo, o‘simlik bilan munosabatda bo‘ladi.

2. «Demografik siyosat» va «Mikroiqtisodiy geografik o‘rin» atamalarining mazmuni-mohiyatini tushuntiring.

Tabiiy ko‘p ay ish n in g y u q o r i s u r ‘atlari saqlanishi y o k i o ‘ta p ast da- ra ja g a t u sh ish i m am lak at i q t i s o d i y o t i u c h u n t u r l i m u a m m o l a r n i k e l t i r i b c h i q a r a d i. R i v o j l a n a y o t g a n m a m l a k a t l a r d a b u m u a m m o l a r i s h s i z l i k, t a ‘l i m v a s o g ‘l i q n i s a q l a s h s o h a l a r i d a g i k a m c h i l i k l a r b o ‘l s a, r i v o j l a n g a n d a v l a t- l a r d a u l a r m e h n a t r e s u r l a r i y e t i s h m a s l i g i, n a f a q a v a s o l i q t i z i m l a r i n i n g b e q a r o r l i g i d a b i l i n a d i. A y r i m d a v l a t l a r d e m o g r a f i k v a z i y a t i n i o ‘z g a r t i r i s h m a q s a d i d a m a x s u s m o d d i y, m a ‘m u r i y v a t a r g ‘i b o t c h o r a l a r i n i q o ‘l l a b k e l m o q d a. D a v l a t t o m o n i d a n i s h l a b c h i q i l g a n v a a m a l g a o s h i r i l a d i g a n b u n d a y c h o r a l a r t i z i m i d e m o g r a f i k s i y o s a t d e b a t a l a d i. D e m o g r a f i k s i-

yosat, asosan, ikki xil: m a m l a k a t aholisi ta b i i y o ‘sishini k a m a y t i r i s h g a qaratilgan y o k i u n i k o ‘ta r i s h m a q s a d i n i k o ‘z l a y d i g a n b o ‘l a d i. B i r i n c h i y o ‘n a l i s h d a g i d e m o g r a f i k s i y o s a t t a j r i b a l a r i X i t o y, H i n d i s t o n, P o k i s t o n, B a n g l a d e s h, E r o n v a b o s h q a r i v o j l a n a y o t g a n d a v l a t l a r d a m a v j u d b o ‘l s a, i k k i n c h i s i Y e v r o p a m a m l a k a t l a r i d a a m a l g a o s h i r i l m o q d a. O ‘z b e k i s t o n n i n g m i k r o i q t i s o d i y g e o g r a f i k o ‘r m i (h u d u d n i n g o ‘z i g a q o ‘s h n i b o ‘l g a n d a v l a t l a r g a n i s b a t a n t u t g a n o ‘r n i) a n c h a q u l a y l i g i b i l a n x a r a k t e r l a n a d i. B u h o l a t, a v v a l o, u n i n g M a r k a z i y O s i y o r e s p u b l i k a l a r i n i n g q o q o ‘r t a s i d a j o y l a s h g a n l i g i v a b a r c h a m i n t a q a d a v l a t l a r i b i l a n t o ‘g ‘r i d a n t o ‘g ‘r i c h e g a r a d o s h l i g i t u f a y l i k e l i b c h i q a d i. O ‘z b e k i s t o n n i n g m i k r o I G O ‘q u l a y l i g i q o ‘s h n i r e s p u b l i k a l a r b i l a n b a r c h a t u r d a g i q u r u q - l i k t r a n s p o r t i (a v t o m o b i l, t e m i r y o ‘l, q u v u r) t u z i l m a l a r i b i l a n n i s b a t a n y a x s h i b o g ‘l a n g a n l i g i d a h a m o ‘z i f o d a s i n i t o p a d i. M i k r o I G O ‘d a g i b u n d a y q u l a y l i k l a r t a r i x i y d a v r l a r d a n h o z i r g a c h a O ‘z b e k i s t o n n i m i n t a q a d a v l a t l a r i o r a s i d a a h o l i s i e n g z i c h, y i r i k s h a h a r l a r g a b o y, i q t i s o d i y o t i n i s b a t a n r i v o j l a n g a n d a r a j a g a o l i b c h i q q a n.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikasining to‘laligicha ekvator dan janubda joylashgan davlatlarini ko‘rsating. Ushbu davlatlarning poytaxtlaridan qaysi birida Quyosh qolganlariga nisbatan so‘ngra botadi? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

24-BILET

1. Okeaniya davlatlarining tabiiy resurslari, aholisi va xalqaro ixtisoslashuvi.

Okeaniya Tinch okeanining janubi-g‘arbiy va markaziy qismlarida joylashgan orollar guruhidan tashkil topgan bo‘lib, uning umumiy maydoni – 1,26 mln km² ni tashkil etadi. Mazkur mintaqada 11 mln kishi dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Uning tarkibida 40 ga yaqin turli davlat, mamlakat va hududlar mavjud bo‘lib, ularning 13 tasi mustaqil davlat

hisoblanadi. Okeaniya siyosiy xartasida 1 federativ davlat (Mikroneziya Federativ shtatlari), 1 ta monarxiya davlati (Tonga) va turli davlatlarning qator mustamlaka hududlari (masalan: Amerika Samoasi, Guam, Kingmen rifi (AQSH), Pitkern (Buyuk Britaniya), Norfolk, Ashmor va Kartye orollari (Avstraliya), Fransuz Polineziyasi, Yangi Kaledoniya (Fransiya)

va b.) mavjud. Okeaniya davlatlari tarkibiy jihatdan Melaneziya, Polineziya va Mikroneziya mintaqalariga ajratiladi (20-rasm). Relyef xususiyatiga ko‘ra, Okeaniya kontinental, marjon va vulqon kelib chiqishiga ega orollardan tarkib topgan. Yangi Zelandiya, Yangi Gvineya (orolning sharqiy qismi Okeaniya tarkibiga kiradi), Yangi Kaledoniya kabi yirik orollar kontinental xususiyatga ega. Ular umumiy Okeaniya hududining 87% ni egallaydi. Tog‘li relyefga ega, maydoni

isbatan yirik orollar, asosan, mintaqaning janubi-gʻarbiy qismida joylashgan boʻlsa, qolgan kichik va mayda orollar Tinch okean akvatori- yasida keng maydonda tarqoq ravishda joylashgan. Tinch okean akvatori- yasining 1/3 qismini Okeaniya orollari tashkil qiladi

2. «Geoid» va «Surilma» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geoid (yunocha ge – Yer, idos – koʻrinish, qiyofa, yaʼni “Yer koʻrinishida”, “Yerga oʻxshash” maʼnolarini bildiradi) – Dunyo okeani suv sathining tinch va muvozanat holatida turganidagi sathiy yuza va ushbu yuzani quruqliklarning tagidan farazan davom ettirganda hosil boʻlgan qabariq yuza. Bu yuza hamma joyda ogʻirlik kuchi yoʻnalishiga perpendikulyar boʻladi.

Surilmalar, toʻgʻri qavatli ogʻirlik kuchi taʼsirida yon bagʻir boʻy lab pastga surilib tushishiga aytiladi. Surilmalar, asosan, toʻgʻri oʻlkalarda sodir boʻladi (6-rasm). Koʻpincha suvli va suv oʻtkazmaydigan gilli qatlamlar ustida joylashgan tik yon bagʻirlarda roʻy beradi. Surilmalar ham sellar kabi xoʻjalikka juda katta moddiy zarar yetkazadi. Yonbagʻirlar tuproq va oʻsimliklarini olib ketib, yoʻl va inshootlarni koʻmib yuboradi. Surilmaning oldini olish uchun yon bagʻirlarda suvli qatlamlarga tushadigan suv miqdorini kamaytirish tadbirlari amalga oshiriladi. Sugʻormada dehqonchilik natijasida oʻp qonlarni avj olib, yerlar qishloq xoʻjaligida foydalanishga yarqsiz holga keladi. Antropogen omillarga insonning turli xil xoʻjalik faoliyati kiradi: qishloq xoʻjaligi, suv xoʻjaligi, konchilik sanoati, metallurgiya, qurilish, transport va boshqalar. Antropogen omillar taʼsirida antropogen yoki texnogen jarayonlar sodir boʻladi. Bunday jarayonlarga surilmalar, yer yuzasining gʻochi, oʻpirilmalar, yeroستي suvlari sathining koʻtarilishi yoki pasayishi, daryo va koʻllarning qurishi, yangi suv havzalarning vujudga kelishi, yerlarning shorlanishi kabi kiradi. Mazkur jarayonlar xoʻjalik faoliyatiga katta zarar yetkazadi.

3. Oʻzbekiston siyosiy-maʼmuriy xaritasidan Turkmanistonga chegaradosh boʻlgan respublikamizning hududlarini koʻrsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

25-BILET

1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ularning turlari.

Buyurtmaxona – ayrim tabiiy obyektlar va landshaftlarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki suv havzasi. Ularning hududida ayrim tabiiy resurslardan foydalanishga, tabiatga kuchli ta‘sir ko‘rsatmaydigan xo‘jalik faoliyatiga ruxsat beriladi. Qo‘riqxonalaridan farq qilib, buyurtmaxonalarning maydonlari yer fondidan ajratib olinmaydi. Buyurtmaxonalar doimiy va vaqtincha bo‘ladi. Vaqtincha buyurtmaxonalar ko‘pincha ovchilik xo‘ja-

liklarida ov qilinadigan hayvon va qushlarning sonini tiklash va ko‘paytirish maqsadida ma‘lum muddatga tashkil qilinadi. Muhofaza qilinayotgan turlarning o‘rtacha soni tiklangandan keyin cheklov bekor qilinadi va buyurtmaxona yana ov qilinadigan joyga aylanadi. Keyingi yillarda botanik, zoologik, geologik, ixtiologik, ornitologik va boshqa xil buyurtmaxonalar tashkil qilinmoqda.

2. «Demografik portlash» va «Anklav davlat» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Demak, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib jahon aholi sonining ko‘payishi keskin tezlashdi. Bu jarayon fanda demografik portlash deb ataladi. Bu hodisaning sababi – ijtimoiy-iqtisodiy va fan-texnika taraqqiyoti tufayli aholining turmush darajasi yuksalishi, yashash sharoiti yaxshilanishi va sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi, odamlarning o‘rtacha umr davomiyligining o‘sishi, o‘lim darajasi esa pasayib ketganligidir. Dastlab demografik portlash XIX asrning boshi – XX asrning birinchi

yarmida G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada ro‘y bergan bo‘lsa, XX asrning ikkinchi yarmida esa Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Okeaniyadagi rivojlanayotgan mamlakatlar aholi sonining yuqori sur‘atlar bilan o‘shida o‘z aksini topdi.

Malta O‘rta dengizdagi orollarda joylashgan kichik davlat bo‘lsa, subregionning qolgan davlatlari geografik o‘rni nuqtayi nazaridan yarim orol mamlakatlari hisoblanadi. Andorra, San-Marino, Vatikan davlatlari yarim orollarda joylashsada, dengizga chiqish imkoniyati yo‘q. San-Marino bilan Vatikan anklav davlatlar hisoblanadi, chunki ular

faqat bitta davlat, ya‘ni Italiya bilan chegaradosh bo‘lib, butunligicha uning hududi bilan o‘ralgan. Janubiy Yevropa mamlakatlaridan Ispaniya va Andorra boshqaruv shakli jihatidan konstitutsiyaviy monarxiya, Vatikan davlati Yevropada yagona mutlaq teokratik monarxiya (davlat rahbari – Rim-katolik cherkovi yetakchisi hisoblanmish Rim Papasi),

qolganlari esa respublikadir.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikasidagi okeanga chiqish imkoniyati bo‘lmagan 2ta davlatni ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatoridan

uzoqroqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalari aniqlang.

26-BILET

1. Afrikaning subregionlarga bo‘linishi. Shimoliy Afrika mamlakatlarining o‘ziga xos xususiyatlari.

Afrika tabiiy resurslarga boy bo‘lishiga qaramay, mavjud siyo- siy, ijtimoiy, iqtisodiy muammolar natijasida rivojlanish darajasi past bo‘lgan ko‘p davlatlar jam bo‘lgan qit‘a hamdir. Umumiy maydoni – 30,3 mln km² dan ortiq bo‘lgan ushbu qit‘ada 62 ta davlat joylash- gan. Ularning 54 tasi mustaqil davlatlardan iborat. Qit‘ada 10 ta orol, 15 ta quruqlik ichkarisidagi, 37 tasi dengiz chegaralariga ega. Afrika hududi 5 ta subregionga ajratiladi (18-rasm).

Shimoliy, G‘arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika subregionlari bir-birlaridan geografi k o‘rni xususiyatlari, tabiiy resurslar bilan ta‘minlanganlik darajasi, maydonda joylashgan davlatlar soni kabi ko‘rsatkichlariga ko‘ra farq qiladi Shimoliy Afrika O‘rta va Qizil dengizlar, Atlantika okeaniga chiqa olish imkoniyati mavjud bo‘lgan sababli qadimdan Yevropa hamda G‘arbiy Osiyo davlatlari bilan aloqalarni yo‘lga qo‘ygan edi. Hududining katta qismi subtropik mintaqaga to‘g‘ri kelganligi davlatlarning paxta, zaytun, uzum, sitrus mevalar yetishtirishga ixtisoslashishga sabab bo‘lgan. Sanoat tarmoqlari rivojlanishi esa, birinchi navbatda mineral xomashyolarni qazib olish (neft, tabiiy gaz, fosforit, temir rudasi) hamda qayta ishlash bilan bog‘liq. G‘arbiy Afrika Sahroyi Kabir va Gvineya qo‘ltiqlari oralig‘ida joylashgan bo‘lib, hududi tropik cho‘llar, savanna, hamda nam ekvatorial mintaqaga to‘g‘ri keladi. Ushbu subregionda Afrikaning aholi soni ji- hatidan yetakchi davlati - Nigeriya joylashgan. Aholisining milliy tarki-

bi ancha murakkab. Mustamlakachilik davrida qulchilik eng avj olgan mintaqa hisoblanadi. Subregionning zamonaviy qiyofasini, birinchi navbatda, bu yerda qadimdan rivojlanib kelgan qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashuv belgilaydi. Plantatsiya xo‘jaligining rivojlanishi bo‘yicha katta tajribaga ega bo‘lgan subregion davlatlari, asosan, texnik ekinlar yetishtirishga ixtisos lashgan. Qishloq xo‘jaligida yetishtiriladigan monokultura ekinlarining (yeryong‘oq, turli mevalar, tabiiy kauchuk, kakao, kofe) asosiy qismi eksportga yo‘naltiriladi. Konchilik sanoati asosiy rivojlangan sa noat tarmog‘i hisoblanadi. Asosan, temir va uran rudalari, boksit, qalay, neft, olmos, oltin qazib olinadi. Nigeriya G‘arbiy Afrikaning iqtisodiyoti nisbatan rivojlangan davlatlariga misol bo‘la oladi.

2.«Geotizim» va «Geomorfologiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geotizimlar (fatsiyadan boshqalari) o‘z ichki tuzilishi jihatidan bir vaqt ning o‘zida ham bir butundir, ham xilma-xildir, ya‘ni o‘zidan kichik bo‘lgan geotizimlardan tashkil topgan. Bu geotizimlar o‘zining katta-kichikligiga bog‘liq holda pog‘onasimon taksonomik qiymatga egadir. Masalan, geografi k qobiq

o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizim- lar – quruqlik va okeanlarga, quruqlik esa, o‘z navbatida, materiklarga, materiklar esa o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizimlar – tabiiy geografik o‘lkalardan tashkil topgan va h.k. Geotizimlarni katta- kichikligi bo‘yicha, ya’ni pog‘onasimon qo‘yib chiqilsa, quyidagicha bo‘ladi: geografi k qobiq–quruqlik–materiklar –tabiiy geografi k o‘lkalar–tabiiy geografi k zonalar–tabiiy geografi k provinsiyalar– tabiiy geografi k okruglar – tabiiy geografi k rayonlar – landshaftlar – joylar – urochishelar – fatsiyalar. Lekin geotizimlar, odatda, yuqorida aks ettirganimizdek, birin-ketin emas, balki kichik geotizimlar birgalikda kattalarini, ular esa, o‘z navbatida, undan kattaroqlarini hosil qilib, ya’ni “kattasining ichida kichiklari” joylashgandir.

geomorfologiya (Yer yuzi relyefi ni o‘rganadi), iqlimshunoslik (iqlim xususiyatlarini o‘rganadi), gidrologiya (gidrosferani o‘rganadi, okeanologiya va quruqlik gidrologiyasiga bo‘linadi), glyatsi- ologiya (qor va muzliklarni tadqiq etadi), geokriologiya (ko‘p yillik muz-

loq yerlarni o‘rganadi), tuproqlar geografi yasi (tuproqlarning tarqalishini o‘rganadi) va biogeografi ya (tirik organizmlarning Yer yuzida tarqalishini o‘rganadi, geobotanika va zoogeografi yaga bo‘linadi). Sektorlik – quruqlik ichkarisiga tomon okeanlardan uzoqlashgan sari iqlim xususiyatlarining o‘zgarishi hisobiga tabiat komponentlari va geotizimlarning o‘zgarib borishi. Sektorlik quruqliklarda iqlim mintaqalarining ichida iqlim tiplari ning ajratilishida aniq namoyon bo‘ladi. Masalan, mo‘tadil iqlim mintaqasida quruqlikda dengiz, mo‘tadil kontinental, keskin kontinental va musson iqlim o‘lkalari shakllangan. Bu esa tuproq-o‘simlik qoplami va, umu- man, tabiat zonalarida ham aks etgan. Iqlim o‘lkalariga bog‘liq holda aralash va keng bargli o‘rmonlar, o‘rmon-dasht va dashtlar, chalacho‘llar va cho‘llar, musson o‘rmonlari tabiat zonalarini shakllangan. Iqlim o‘lkalarining xususiyatiga monand aralash va keng bargli o‘rmonlar hamda musson o‘rmonlari meridional yo‘nalishda, o‘rmon-dasht va dashtlar hamda chalacho‘llar va cho‘llar esa kenglik bo‘ylab cho‘zilgan.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan faqat bitta davlat bilan chegaradosh bo‘lgan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birida qolganlariga nisbatan Quyosh eng so‘ngra botadi? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

27-BILET

1. Tabiiy geografik jarayonlar.

Ma’lumki, tabiatda sodir bo‘ladigan barcha jarayonlar tashqi va ich- ki kuchlar ta’siri natijasida yuzaga keladi. Tabiiy geografi k jarayonlar- ning tabiiy omillar ta’sirida sodir bo‘ladigan, ya’ni nurash, sel, eroziya, abraziya, surilma, karst, sho‘rlanish kabilarning kelib chiqish sababla- rini o‘rganish va sodir bo‘lish jarayonlarini tahlil

qilish maqsadga muvofiqdir. Tabiatda sodir bo'layotgan jarayonlarga ta'sir qiluvchi antropogen omillar: masalan, yerlarning sho'rlanishi, irrigatsiya eroziyasi, o'pirilishlar, cho'llashish kabilarni tahlil qilish, ularning oldini olish choralarini ishlab chiqish muhim ekanini mavzuni o'rganish davomida bilib olasiz. Tabiiy geografik jarayonlar deb, Yerning tashqi (ekzogen) kuchlari va inson xo'jalik faoliyati ta'sirida sodir bo'ladigan jarayonlarga aytiladi. Tabiiy geografik jarayonlar tog' jinslarining yemirilishida, tog' jinslari fizik holatining o'zgarishida, yer yuzasi relyefining shakllanishi va o'zgarishida, atmosfera hodisalari rivojlanishida namoyon bo'ladi. Ular rivojlangan hududlarda turli xil inshootlarni joylashtirish, qurish va ishlatishda ma'lum bir qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Shuning uchun bunday jarayonlar rivojlangan va tarqalgan joylarda turli xil inshootlar qurishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish muammosi vujudga kelmoqda. Sel, surilma, ko'chki, botqoqlanish, ko'p yillik muzloq, qurg'oqchilik, o'pirilma tarqalgan joylarda qurilish ishlari olib borish uchun hozirgi paytda maxsus qoidalar, yo'riqnomalar ishlab chiqilgan. Tabiiy omillar, o'z navbatida, ikki katta guruhga bo'linadi: Yerning ichki kuchlari bilan bog'liq va tashqi kuchlar bilan bog'liq bo'lgan omillar. Yerning ichki kuchlari endogen (yunoncha «endo» – ichki, «genos» – kelib chiqish) kuchlar deb ataladi. Ular ta'sirida vulqonlar otladi, zilzilalar, tektonik harakatlar sodir bo'ladi. Bunday jarayonlar endogen yoki geologik jarayonlar deb ataladi. Tashqi omillar ekzogen (yunoncha «ekzo» – tashqi, «genos» – kelib chiqish) omillar yoki kuchlar deb ataladi. Tashqi kuchlar ta'sirida vujudga keladigan jarayonlar ekzogen jarayonlar yoki tabiiy geografik jarayonlar deb ataladi. Bunday jarayonlar Quyosh issiqligi, og'irlik kuchi, yer usti va osti suvlari hamda organizmlar ta'sirida vujudga keladi va rivojlanadi. Ekzogen jarayonlarga nurash, eroziya, abraziya, deflatsiya, surilma, karst, sel, qor ko'chkisi kabi hodisalar kiradi. Nurash deb, haroratning o'zgarishi, kimyoviy jarayonlar, atmosfera,

suv va organizmlar ta'sirida tog' jinslarining yemirilishiga aytiladi. Nurash uch turga ajratiladi: fizik, kimyoviy va organik nurash.

2. «Urbanizatsiya» va «Geografik baholash» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Ma'lumki, urbanizatsiya (lotincha urb - "shahar") - bu shaharlar va shahar aholisining o'sish, shahar turmush tarzining keng tarqalish jarayoni. Shaharlar eng qadimgi davrlarda vujudga kelib, qishloqlar bilan birgalikda aholi massalari asosiy tashkil qildi. Shaharlar tarixan ijtimoiy mahallat qismlarining natijasida paydo bo'lgan va rivojlangan. Qadimgi davrlarda shaharlar hunarmandchilik, savdo-sotiq, ma'muriy boshqaruv, madaniyat ishlari, diniy ibodatxonalar va ziyoratgohlar negizida vujudga kelgan. Tarixdan ma'lumki, bir necha ming yillar avval Yer yuzida Fiva, Babil (Vavilon), Ur, Afina, Rim, Iskandariya, Karfa - gen, Moxenjo-Daro, Samarqand (Mavrokkand) kabi yirik shaharlar mavjud bo'lgan. Ammo hozirgi shaharlashuv jarayoni qizg'in sur'atlar bilan faqat XIX asrda, dastlab Yevropada, keyinchalik esa Shimoliy Ameri-

erikada boshlandi. B u h o d i s a G ‘arb davlatlarida o ‘sha p a y t d a r o ‘y berg an sanoat inqilobining natijasi b o ‘ldi. D unyoning rivojlanayotgan m a m l a k a t l a r i d a esa u r b a n i z a t s i y a j a r a y o n l a r i X X a s r n i n g o ‘r t a l a r i d a i j t i m o i y - i q t i s o d i y v a siyosiy sohalardagi ijobiy o ‘zgarishlar tufayli boshlandi v a h o z i r g i k u n g a - c h a y u q o r i s u r ‘a t l a r b i l a n d a v o m e t m o q d a .

Tabiiy sharoit va resurslar yoki geotizimlarni foydalanish maqsadlarida baholash – geografi k baholash deb ataladi. Masalan, dehqonchilik, chor- vachilik, sanoat, transport, rekreatsiya, suv xo‘jaligi va boshqa maqsadlarda baholash amalga oshirilishi mumkin. Geografi k baholash quyidagi bosqichlardan iborat: a) baholash ishlarining maqsad va vazifalarini aniqlash (masalan, daryo vodiysining ma‘lum bir qismini suvombori qurish maqsadida baholash); b) baholash uchun zarur bo‘lgan ko‘rsatkichlar yoki ma‘lumotlar ro‘y- xatini tuzish; d) o‘rganilayotgan hudud daryo vodiysining hozirgi va kelajakdagi holatini belgilaydigan ko‘rsatkichlar yoki xossalarni o‘rganish va o‘lchash (vodiyning geologik tuzilishi, uzunligi, kengligi, balandligi, yonbag‘irlar qiyaligi, suv sarfi , loyqaligi, me‘yori va h.k.); e) olingan ma‘lumotlar va ko‘rsatkichlarni bir-biriga taqqoslash asosida har bir komponent bo‘yicha alohida baholashni amalga oshirish (relyef, geologik tuzilish, suv o‘lchamlari va h.k.); f) alohida baholashlar asosida umumiy baholashni amalga oshirish (suv- omborini mazkur joyda qurish mumkinmi yoki yo‘qmi), g) yakuniy jadval va xaritalar tuzish.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Janubi-Sharqiy Osiyodagi yarimorol mamlakatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatorga eng yaqin joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalari aniqlang.

28-BILET

1. Lotin Amerika davlatlarining tabiiy sharoiti va resurslari, xalqaro ixtisoslashuvi.

L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r i a h o l i s i , a s o s a n , i k k i x i l h u d u d l a r d a - A t l a n t i k a o k e a n i v a K a r i b d e n g i z i q i r g ‘ o q b o ‘ y i t e k i s l i k l a r i h a m d a K o r d i l y e r a - A n d t o g ‘ l a r i n i n g i c h k i r a y o n l a r i d a m u j a s s a m l a n g a n . A h o l - i n i n g b u n d a y j o y l a s h u v i t a b i i y s h a r o i t , a y n i q s a , i q l i m q u l a y l i g i g a m o s r a v i s h d a t a r i x a n s h a k l l a n g a n . M e k s i k a , P e r u , K o l u m b i y a , E k v a d o r k a b i m a m l a k a t l a r a h o l i s i n i n g a k s a r i y a t q i s m i y u q o r i b a l a n d l i k d a g i t o g ‘ l i r a - y o n l a r d a y a s h a s h i b i l a n a j r a l i b t u r a d i . B u b o r a d a o ‘ z i g a x o s “ g o g r a f i k r e k o r d ” a h o l i s i n i n g y a r m i d a n o r t i g ‘ i 3 3 0 0 - 3 8 0 0 m e t r m u t l a q b a l a n d l i k - k a e g a A l t i p l a n o y a s s i t o g ‘ l i g i d a j o y l a s h g a n B o l i v i y a d a v l a t i g a t e g i s h l i . U n i n g p o y t a x t i - L a - P a s s h a h r i - d u n y o d a g i e n g y u q o r i b a l a n d l i k d a j o y l a s h g a n p o y t a x t h i s o b l a n i b , b u n d a y r e l y e f s h a r o i t i d a s h a k

llan g a n j a - h o n d a g i y a g o n a “m illio n e r” shahardir. B raziliy a, U rugvay, A rgentina, V enesuela va, ayniqsa, orol davlatlarida, o ‘z n av b atid a, aholi, asosan, o k e a n v a d e n g i z g a t u t a s h t e k i s l i k l a r d a m u j a s s a m l a n g a n . L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r i x a l q a r o i x t i s o s l a s h u v i, eng avvalo, y o q i l g ‘i, k o n c h i l i k , m e t a l l u r g i y a s a n o a t i h a m d a k o ‘p t a r m o q l i q i s h l o q x o ‘j a l i g i b i l a n b o g ‘l i q . H o z i r g i d a v r d a a y r i m m a m l a k a t l a r u c h u n m a- s h i n a s o z l i k h a m m u h i m i s h l a b c h i q a r i s h t a r m o g ‘i g a a y l a n d i . Y o q i l g ‘i s a n o a t i d a a s o s i y e k s p o r t b o p a h a m i y a t n e f t v a n e f t n i q a y t a i s h l a s h a- n o a t i g a t e g i s h l i b o ‘l i b , i q t i s o d i y o t n i n g b u t a r m o g ‘i, eng avvalo, V enesuela b i l a n M e k s i k a d a y u q o r i d a r a j a d a r i v o j l a n g a n . S h u n i n g d e k , E k v a d o r , B o l i v i y a d a v l a t l a r i d a h a m n e f t- g a z s a n o a t i r i v o j l a n i b b o r m o q d a . O x i r g i y i l l a r d a L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r i n i n g u m u m i y e k s p o r t i t a r k i b i d a n e f t v a n e f t m a h s u l o t l a r i u l u s h i 20 f o i z d a n k o ‘p r o q b o ‘l m o q d a . L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r i g a j a h o n y o q i l g ‘i e k s p o r t i u m u m i y h a j m i n i n g 8 f o i z g a y a q i n q i s m i t o ‘g ‘r i k e l a d i . M i n t a q a m a m l a k a t l a r i d a k o n c h i l i k v a m e t a l l u r g i y a s a n o a t i h a m y a x- s h i r i v o j l a n g a n . B r a z i l i y a j a h o n m a m l a k a t l a r i o r a s i d a t e m i r r u d a n i q a- z i s h v a e k s p o r t q i l i s h b o ‘y i c h a y e t a k c h i o ‘r i n l a r d a n b i r i n i e g a l l a y d i . S h u n i n g d e k , B r a z i l i y a m a r g a n e s , a l y u m i n i y , m i s , u r a n r u d a l a r i n i q a- z i b o l i s h g a h a m i x t i s o s l a s h g a n . J u d a y i r i k G E S l a r n i n g q u r i l i s h i h i s o b i g a B r a z i l i y a d a g i m e t a l l u r g i y a k o r x o n a l a r i a r z o n e l e k t r e n e r g i y a s i b i l a n t a ‘m i n l a n d i v a b u i s h l a b c h i q a r i s h t a r m o g ‘i m a m l a k a t d a t o b o r a r i v o j l a n m o q d a . L o t i n A m e r i k a s i m e t a l l u r g i y a s a n o a t i m a h s u l o t l a r i u m u m i y e k s p o r t i n i n g e n g k a t t a q i s m i m i s g a t o ‘g ‘r i k e l a d i . B u m e t a l l n i q a z i s h v a e r i t i s h s a n o a t i , a y n i q s a , C h i l i y a R e r u u c h u n k a t t a i q t i s o d i y a h a m i- y a t g a e g a . B o l i v i y a d a q a l a y , s u r m a , k u m u s h v a t u r l i n o d i r m e t a l l a r n i n g q a z i s h s a n o a t i y a x s h i r i v o j l a n i b , m a m l a k a t n i n g x a l q a r o i x t i s o s l a s h u v i- n i k o ‘p j i h a t d a n b e l g i l a y d i . K u b a e s a d u n y o b o ‘y i c h a n i k e l v a k o b a l t m e t a l l a r i n i s h l a b c h i q a r i s h d a y e t a k c h i m a m l a k a t l a r q a t o r i d a j o y o l g a n M a s h i n a s o z l i k s a n o a t i , a s o s a n , B r a z i l i y a , M e k s i k a v a A r g e n t i n a d a y a x s h i r i v o j l a n g a n b o ‘l i b , j a h o n x o ‘j a l i g i m i q y o s i d a k o ‘p r o q a v t o m o b i l s o z l i k , e l e k t r o n i k a v a e l e k t r o t e x n i k a t a r m o q l a r i g a i x t i s o s l a s h g a n . B u m a m l a k a t l a r u c h u n y e n g i l a v t o m o b i l l a r e n g a s o s i y e k s p o r t b o p m a h s u l o t g a a y l a n g a n . L o t i n A m e r i k a s i n i n g e n g y i r i k d a v l a t l a r i d a m a s h i- n a s o z l i k n i n g y a x s h i r i v o j l a n i s h i u c h u n m e t a l l u r g i y a b a z a s i n i n g y a x s h i r i v o j l a n g a n l i g i , a r z o n v a n i s b a t a n m a l a k a l i s h c h i k u c h i , y i r i k i c h k i b o- z o r i n i n g m a v j u d l i g i , r i v o j l a n g a n d a v l a t l a r , e n g a v v a l o , A Q S H n i n g y i r i k k o r p o r a t s i y a l a r i b i l a n h a m k o r l i g i m u h i m s a n a l a d i . Q i s h l o q x o ‘j a l i g i h a m L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r n i n g x a l q a r o i x t i s o s l a s h u v i n i k o ‘p j i h a t d a n b e l g i l a y d i . S h a k a r q a m i s h , k o f e , b a n a n , k a k a o , s o y a v a p a x t a y e t i s h t i r i s h L o t i n A m e r i k a s i m a m l a k a t l a r i q i s h l o q x o ‘j a l i g

in in g e k s p o r t g a y o ‘n a l t i r i l g a n e n g m u h i m t a r m o q l a r i h i - s o b l a n a d i . S h a k a r q a m i s h k o ‘p r o q V e s t - I n d i y a o r o l l a r i h a m d a J a n u b i y A m e r i k a n i n g s h i m o l i y h u d d l a r i d a i s s i q v a f a s l i y n a m i q l i m s h a r o i - t i d a y e t i s h t i r i l a d i . A y n i q s a , B r a z i l i y a v a K u b a i q t i s o d i y o t i u c h u n s h a - k a r q a m i s h y e t i s h t i r i s h v a e k s p o r t q i l i s h j u d a k a t t a h a m i y a t g a e g a . B u i k k i d a v l a t s h a k a r e k s p o r t i b o ‘y i c h a d u n y o b o ‘y i c h a y e t a k c h i o ‘r i n l a r - n i e g a l l a y d i . K o f e e k s p o r t i b o ‘y i c h a j a h o n d a B r a z i l i y a y e t a k c h i l i k q i l a d i . B r a z i l i y a y a s s i t o g ‘l i g i n i n g j a n u b i - s h a r q i y y o n - b a g ‘i r l a r i d a k o f e p l a n t a t s i y a l a r i k a t t a m a y d o n e g a l l a y d i (1 6 - r a s m) . M e k s i k a q o ‘l t i g ‘i v a K a r i b d e n g i z i g a r o ‘p a - r a b o ‘l i b t u r g a n M e k s i k a , M a r k a z i y A m e r i k a d a v l a t l a r i v a K o l u m b i y a n i n g t o g ‘o l d i (5 0 0 - 1 5 0 0 m) h u d d l a r i d a h a m k o f e y e t i s h t i r i s h g a i x t i s o s l a s h g a n y i r i k q i s h l o q x o ‘j a l i k r a y o n l a r i s h a k l l a n g a n .

2. «Yonbag‘ir ekspozitsiyasi» va «Abraziya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Yonbag‘ir ekspozitsiyasi – tog‘ va tepalik yonbag‘irlarining ufq tomonlariga, quyosh nurlari tushadigan tomonga nisbatan joylashuvi. Masalan, yonbag‘ir janubga qaragan bo‘lsa janubiy ekspozitsiya bo‘ladi. Balandlik mintaqalanishi kenglik zonalligi (tabiat zonaları) bilan chambarchas bog‘liq. Balandlik mintaqasi tog‘ning etagi qaysi tabiat zonasida joylashgan bo‘lsa o‘sha tabiat zonasidan boshlanadi. Masalan, O‘zbekiston mo‘tadil mintaqa cho‘l tabiat zonasida joylashgani uchun tog‘larning aksariyatida birinchi balandlik mintaqasi cho‘l hisoblanadi. So‘ngra adir (tog‘ cho‘l-dasht va quruq dasht), tog‘ (tog‘-o‘rmon), yay-lov (tog‘-dasht va tog‘ o‘tloq dasht) va nihoyat glyatsial-nival (muz- qor, sovuq) balandlik min taqalari almashinib keladi. Ab r a z i y a (l o t i n c h a « a b r a s i o » - q i r i s h , q i r t i s h l a s h) d e b , o k e a n , d e n - g i z v a k o ‘l q i r g ‘ o q l a r i n i n g t o ‘l q i n l a r t o m o n i d a n y e m i r i l i s h i v a t e k i s l a n i s h i g a a y t i l a d i . A b r a z i y a n a t i j a s i d a o k e a n v a d e n g i z , k o ‘l q i r g ‘ o q l a r i d a t e k i s l i k l a r h o s i l b o ‘l a d i . R e s p u b l i k a m i z d a g i y i r i k k o ‘l l a r v a s u v o m b o r - l a r i n i n g q i r g ‘ o q l a r i d a a b r a z i y a j a r a y o n i n i k u z a t i s h m u m k i n .

3. O‘zbekiston siyosiy-ma‘muriy xaritasidan Toshkent viloyatidagi eng janubiy shaharni ko‘rsating. Bu shahar qaysi daryoning sohillarida joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

29-BILET

1. Geoekologik muammolar va ularning hududiy darajalari. O‘zbekistonning geoekologik muammolari.

Sanoat inqilobi davri – jamiyatning o‘z moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatdan ayovsiz foydalanadigan hayot tarzi. Bu davr XVIII asrdan boshlangan bo‘lib, asosiy xususiyatlari:

1784 yil bug‘ mashinasining yaratilishi bilan “sanoat inqilobi”, XX asr- ning o‘rtalarida esa – “Yashil inqilob”, ya‘ni qishloq xo‘jaligida tub burilish amalga oshirildi va bu “inqilob”lar keyinchalik geotizimlarda ekologik tanglikni keltirib chiqardi; inson eng asosiy “geologik kuch”- ga aylandi; regional miqyosdagi geoeologik muammolar tarkib topdi;

tabiiy muhitga kuchli ta‘sir ko‘rsatildi (4-jadval). Jamiyatning tabiatga ta‘siri kuchaydi. Tabiiy landshaftlar tez sur‘atlarda o‘zgarib boshlandi. Buyuk geografi k kashfi yotlar tufayli boshqa qit‘alar ham o‘zlashtirila boshladi. Sanoat rivojlangani sayin jamiyatning tabiatga ta‘siri ham ortib bordi. Jamiyatning ehtiyojini qondirish, turmush darajasini ko‘tarish,

kun sayin ortib borayotgan harbiy xarajatlarni qoplash maqsadida tabiat bag‘ridan uning boyliklari ayovsiz, pala-partish «yulib olindi». Bu davr ko‘pgina mamlakatlarda hozir ham davom etmoqda.

Geoeologik muammolarning vujudga kelishi tabiiy jarayonlar va inson faoliyati bilan bog‘liq tarzda ro‘y berishi mumkin. Geoeologik muammolarni keltirib chiqaruvchi tabiiy omillar va jarayonlardan asosiy lari: vulqon otilishi, zilzila, surilma, ko‘chki, sel, suv toshqini, kuchli shamollar, yong‘inlar va boshqalar. Bunday omillar bevosita har bir geotizimning tabiiy xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, unda inson ishtiroki bo‘lmaydi.

Inson va tabiiy muhitning o‘zaro ta‘siri kelib chiqishi jihatidan ekologik muammo hisoblanadi. Lekin, u ma‘lum geotizimda turli miqyosda hamda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geografi k qonuniyatlar asosida ro‘y bergani sababli geografi k muammo ham hisoblanadi, ya‘ni ekologik muammo muayyan geotizimda tarkib topib, shakllanib, rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tadi. Shu nuqtayi nazardan geoeologik muammo deyiladi.

Geoeologik muammolar – insonlarning sog‘ligi va xo‘jalik faoliyatiga salbiy ta‘sir etadigan, ularning tabiiy muhit bilan munosabatlarida va geotizimlarning bir butunligida nomutanosiblikni keltirib chiqaruvchi, tabiiy va antropogen omillar natijasida yuzaga kelgan jarayon va hodisalar.

Geoeologik muammolar, odatda, tizimli xususiyatga ega bo‘lib, bu xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo‘ladi: tabiiy hamda ijtimoiy jarayonlar va qonuniyatlarining o‘zaro ta‘siri; geografi ya, ekologiya, geologiya va boshqa fanlarning integratsiyasini talab etadigan fanlararo ahamiyat kasb etishi; resurslardan turli maqsadlarda bir qancha foydalanuvchilarning mavjudligi; geotizim yoki geoeologik muammoning holatini bitta ko‘rsatkich bilan tavsiflash mumkin emasligi.

2. «Global shaharlar» va «Madaniy landshaft» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Global shaharlar qatoriga, eng avvalo, Nyu-York, London, Tokio, Shanxay, Gonkong, Parij, Dubay, Singapur kabi savdo-moliyaviy va transport salohiyati o‘ta katta shaharlar kiritiladi. Global shaharlar safi borgan sari kengaymoqda, ularning ta‘sir doirasi esa barcha qit‘a va ularning yirik qismlarini qamrab olishga intilmoqda. maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati Madaniy

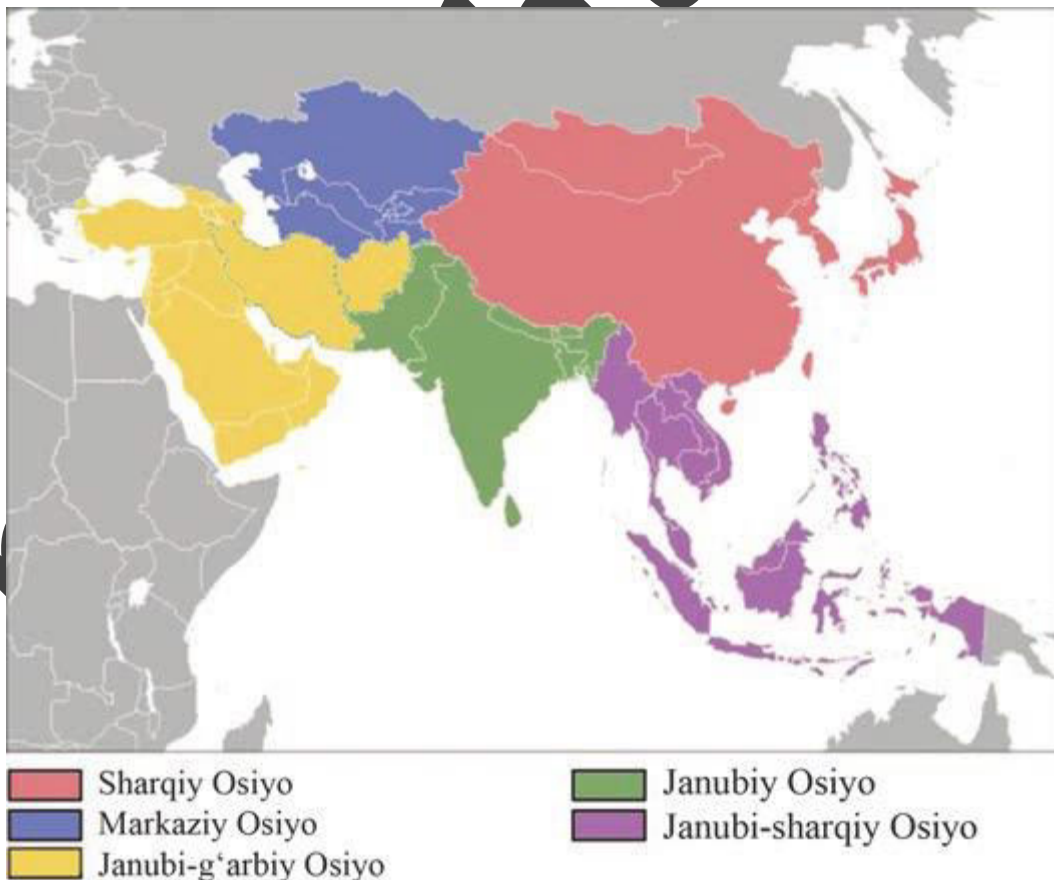
landshaft – jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, xususiyatlari inson tomonidan ilmiy asosda va oqilona o‘zgartirilgan geotizim

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Markaziy Osiyo davlatlarini ko‘rsating. Ulardan maydoni va aholisi jihatidan eng kichiklarini ajrating. Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

30-BILET

1. Osiyoning subregionlarga bo‘linishi. Sharqiy Osiyo siyosiy xaritasi, davlatlarining iqtisodiy rivojlanishi.

Osiyo jahondagi eng yirik qit‘a hisoblanib, uning maydoni 43,4 mln km² (jahon quruqlik yuzasining 29,2 %)ni, aholisi soni esa 4,4 mlrd kishiga yaqin (jahon aholisining 59,5% ni tashkil etadi). Zamonaviy Osiyo siyosiy xaritasida 47 ta mustaqil davlat mavjud. Bu davlatlarning 13 tasi monarxiya boshqaruv shakliga, 7 tasi federativ ma‘muriy- hududiy tuzilishga ega. Qit‘a hududi 5 ta subregionga – Janubi-g‘arbiy, Janubiy, Sharqiy, Janubi-sharqiy va Markaziy Osiyoga ajratiladi (22- rasm). Mazkur subregionlarni madaniy-tarixiy mintaqalar sifatida ham ko‘rish mumkin. Ularni ajratishda tarixiy, etnik, diniy omillar bilan bir qatorda, tabiiy belgilarga ham e‘tibor qaratilgan.

Janubiy Osiyo davlatlari. Janubiy Osiyo subregionining umumiy maydoni 4,5 mln km² ni tashkil etadi. Mintaqada 2 mlrdga yaqin aholi istiqomat qiladi. Mazkur subregion tarkibiga Hindiston yarimoroli, Hind- Gang tekisligi, Shri-Lanka, Maldiv, Andaman, Nikobar hamda Lakkadiv orollari kiradi. Uning hududida 7 ta davlat joylashgan. Mintaqa davlatlari orasida bitta monarxiya davlat tuzumiga ega bo'lgan Butan Qirolligi bilan

6 ta respublika mavjud. Ma'muriy-hududiy tuzilishiga ko'ra esa Hindiston va Pokiston federativ, qolganlari unitar davlatlar hisoblanadi. Janubiy Osiyoning dunyo miqyosida tutgan o'rnini quyidagicha: bu subregion Yer shari quruqlik maydonining 3,1 % ni egallaydi; dunyo aholisining 25,4 % ushbu mintaqa aholisidan tarkib topadi; dunyo bo'yicha YMM ning 9 % dan ortig'i shu subregion hissasiga to'g'ri keladi. Dunyo okeaniga bevosita chiqish imkoniyatining mavjudligi, Hind okeani havzasi qirg'oqbo'yi hududlarining markazida joylashganligi, uning hududida qadimiy tarixiy markazlarning mavjudligi, mintaqa geografiyasining o'ziga xos jihatlari hisoblanadi. Janubiy Osiyoni shimolda Himolay tog' tizmasi va Qoraqurum o'rab turadi. Shimoli-sharqda u o'rmonlar bilan qoplangan Assam-Birma tog'lari, shimoli-g'arbda esa Hindukush va Eron tog'liklari orqali chegaralanadi. Mintaqa shimoldan janubga qarab dunyodagi eng baland tog' Himolaydan ekvatorga joylashgan Maldiv orollariga tomon pasayib boradi

2. «Fatsiya» va «Afeliy» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Fatsiya - (lotincha *facies* — tashqi qiyofa ma'nosini anglatadi) tog' jinslarning litologik tarkibi bir xil, relyef tuzilishi, namlanishi bir xil, mikroiklimi, tuproqlari, o'simlik va hayvonot dunyosi bir xil, yanani hosil qiluvchi komponentlariga xos bo'lgan belgilari bir xilligi bilan tavsiflanadigan eng oddiy tuzilgan va eng kichik geotizimdir. Fatsiyalar relyefning mikroshakllariga to'g'ri keladi. Masalan, jarlarning ichi, pastqamliklarning tubi fatsiyalari. Fatsiyalar geotizimlar ichida eng o'chig'i hisoblanadi va faqat qo'shni fatsiyalar bilan o'zaro bog'liqligi va aloqadorligi sharoitidagina shakllanadi, rivojlanadi. Ular o'zidan katta bo'lgan boshqa geotizimlarga nisbatan tashqi kuchlar ta'siriga beriluvchan va tez o'zgaruvchan bo'ladi. Buning sababi shundaki, fatsiya doirasida uning komponentlari orasidagi aloqadorlik va bog'liqlik boshqa geotizimlardagidan ko'ra mo'tadilroq, tez shakllanuvchan, tashqi omillar ta'siriga chidam sizroq ekanligidir. Shuning uchun ham, insonning xo'jalikdagi faoliyatini geotizimlarga ta'siri va uning o'ziga xos oqibatlari dastavval fatsiyalar miqyosida ro'y beradi. Jumladan, bunday o'zgarishlar fatsiyalarning eng harakatchan, o'zgarishga moyilroq bo'lgan o'simliklarida ko'zga tashlanadi va keyinchalik ularning boshqa xususiyatlari: mikroiklimi, namlanishi, issiqlik tartibi kabilarning o'zgarishiga olib keladi. Tog' jinslariko'pincha o'zgarmay qoladi. Shu sababli fatsiyalarga bo'ladigan inson ta'siri to'xtatilsa, o'zgarishlar fatsiyalar yanamo'zining avvalgi holatiga qaytishga harakat qiladi.

Kenglik zonalligi – quyosh nurlari tushish burchagining o‘zgarishi hisobiga tabiat komponentlari va geotizimlarning ekvatordan qutblarga tomon qonuniy o‘zgarib borishi. Yer bilan Quyosh o‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi.

Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/ sekund) aylanadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan asosan cho‘l yaylovlaridan iborat bo‘lgan respublikamizning 3 ta hududini ko‘rsating. Bu hududlar markazlaridan qaysi biri ekvatorga eng yaqin joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

bellashuv.uz